षष्ठोऽध्यायः

1. स्वातन्त्र्योत्तरकाले चर्चितानामभिनवसिद्धान्तानां समीक्षणम्।

(i) 'स्वातन्त्र्योत्तरकाले पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षणम्' ।

(ii) 'स्फोटसिद्धान्तस्य विकासे स्वातन्त्र्योत्तरकालीनशाब्दिकमतानां विमर्शः'।

(iii) स्वातन्त्र्यात्परं व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या मोक्षनिरूपणम्।

(iv) "पाणिनीयव्याकरणदृष्ट्या आधुनिकभाषासिद्धान्तानाम् उत स्वातन्त्र्यात्परं भाषाविषयक-सिद्धान्तानां व्याकरणगम्यता न वेति पर्यालोचनम्"

2. स्वातन्त्र्यात्परं व्याकरणशास्त्रमधिकृत्य संस्कृतभाषायां वा संस्कृतेतरभाषायां विरचितानां प्रमुखग्रन्थानाम् (धातु-शिक्षा-उणादि-सूत्र-समास-लिङ्गग्रन्थानाम्) अकारादिक्रमेण संक्षिप्तपरिचयः वैशिष्ट्यञ्च ।

3. स्वातन्त्र्यात्परं व्याकरणशास्त्रमधिकृत्य प्रमुखानां संस्कृतग्रन्थप्रणेतृणां ग्रन्थैः सह अकारादिक्रमेण प्रणीता सूची।

4. उपसंहारः

* शोधग्रन्थसहायकग्रन्थानां सूची

अथ षष्ठोऽध्यायः

1. स्वातन्त्र्योत्तरकाले चर्चितानामभिनवसिद्धान्तानां समीक्षणम्

(i) स्वातन्त्र्योत्तरकाले पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षणम्-

प्रमाणादेव प्रमेयसिद्धिः। अत एव शास्त्रकारैः प्रथमं प्रमाणान्येव व्यवस्थाप्यन्ते। शाब्दिकशिरोमणिभिश्च कुत्रापि नैतत् प्रतिपादितं यत् तैः कियन्ति कीदृशानि च प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते, प्रत्युत तत्र तत्र पदार्थानां विवेचनावसरे कदाचित् तार्किकाः कदाचित् मीमांसकाः कदाचिच्च वेदान्तिनोऽनुस्रियन्ते।

पाणिनीयव्याकरणाभिमतप्रमाणव्यवस्था महाभाष्याद्याकरग्रन्थेषु विकीर्णैवासीत्। यद्यपि शाब्दिकसम्मतानि प्रमाणानि इयत्तया इदमाकारकत्वेन च स्पष्टयितुं कठिनानि तथापि महाभाष्यवाक्य-पदीयादिग्रन्थानामवलोकनेन प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिशब्दानुपलब्धिः प्रभृतयः प्रमाणत्वेन वैयाकरणनिकायेऽपि निर्धारिताः शाब्दिकैः।

प्रमाणस्य भेदविषये विभिन्नदर्शनाचार्याणां नानामतानि[141] -

1. चार्वाकमतानुयायिनः -

तत्र प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणम्, अनुमानं तु प्रमाणपदीं नाधिरोढुमर्हति यतश्चानुमानं व्याप्तिज्ञानम्। तच्च 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः, इति सार्वदेशिकं धूममग्निं च

---

141 पा. व्या. प्र. समीक्षा प्रस्तावना, पृष्ठ-9-10

विषयकरोति। तादृशस्य धूमादेश्च ज्ञानं प्रत्यक्षात्मकमसम्भवमेव । आनुमानिकं स्वीक्रियते चेदनवस्थादोष आपतति ।[142]

आप्तवाक्यमपि प्रमाणकोटौ प्रवेष्टुं नार्हति। श्रवणेन्द्रियेण गृह्यमाणं तद् वाक्यं वस्तुभूत नाम। परन्तु आप्तवाक्येनोपस्थितोऽर्थो न श्रद्धास्पदम्। एवमेवार्थापत्तादि-प्रमाणेनाप्युपस्थापितोऽर्थो स्वीकर्तुं न शक्यतेश्रद्धेयत्वादेव । ततः प्रवृत्तौ सत्यामर्थोप-लब्धिस्तु काकतालीयन्यायेनैवेति सिद्धान्तयन्ति प्रत्यक्षवादिनः चार्वाकमतानुयायिनः।

2. बौद्ध-वैशेषिकदर्शनाचार्यानुसारम् -

मा भूत् सकलधूमाग्न्योः प्रत्यक्षादिकम्, भूयोदर्शनेनैव व्याप्तिज्ञानं सुकरम्। न च व्यभिचारसंशयः, धूमाग्न्योः कार्यकारणाभावस्य प्रत्यक्षेण तदुच्छेदस्य सुसाधत्वात्। अतश्चानुमानमपि स्वतन्त्रं प्रमाणम्। शब्दस्तु प्रत्यक्षानुमानसिद्धार्थबोधक इति न स्वतन्त्रं प्रमाणम्, अपि त्वनुमान् विधयैव बोधकत्वात्। आप्तोच्चरित एव शब्दस्तद्रूपतयापि प्रमाणम्, न तून्मत्ताद्युच्चरितः। अत्र वक्तृप्रामाण्येन तदुक्तस्य शब्दस्य प्रामाण्यमनुमेयमित्यनुमानाधीनत्वं शब्दस्येति प्रतिपादयन्ति सिद्धान्तरूपेण बौद्धवैशेषिकदर्शनमतानुयायिनः ।[143]

3. सांख्ययोगदर्शनाचार्यानुसारम् –

प्रत्यक्षानुमानागोचरधर्माधर्मादिनिर्णययार्थ मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदाना-माप्तोक्तानां समेषां चापि स्वतन्त्रमेव प्रामाण्यमिति कथयन्ति प्रत्यक्षानुमान-शब्दाख्यप्रमाणत्रियवादिनः सांख्ययोगदर्शनाचार्याः ।[144]

---

142 प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणिति चार्वाका, (न्यायम, पू. भा. पू. 26. स.द.स. चार्वाकदर्शनम्)

143 प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणमिति वैशेषिकाः (प्र.मा.पू. 7

144 दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्। त्रिविधं प्रमाणमिष्टम्, प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ।। (सां.त.कौः का-4)

4. न्यायदर्शनाचार्यानुसारम् -

गोसादृश्यज्ञानेन गवयपदार्थे गवयपदीयशक्तिग्रहार्थमुपमानपि प्रमाण-मिति। एते प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाश्चत्वारि[145] प्रमाणानीति स्वीकुर्वन्ति।

5. मीमांसकप्राभाकरानुसारम् -

दिवाऽभुञ्जानं देवदत्त स्थूलं दृष्ट्वा रात्रिभोजनवानयमवश्यमस्ति इत्युपपाद्य स्थौल्यज्ञानेनोपपादकं रात्रिभोजनं कल्पयन्तोऽर्थापत्तिमपि पञ्चमं प्रमाणमुपस्थापयन्ति चाङ्गीकुर्वन्ति मीमांसकविशेषाः प्राभाकराः।[146]

6. मीमांसका भट्टपादानुयायिनः, अद्वैतवेदान्तिनोऽध्यात्मवित्तमाश्च

प्रत्यक्षादीनां अभावस्य ज्ञानं भवितुं नार्हति। अपि तु यथा यक्षस्तथा बलिः' इति न्यायेन तज्ज्ञानार्थमनुपलब्धिरपि षष्ठ प्रमाणमिति[147] स्वीकुर्वन्ति।

7. जैनदर्शनाचार्यानुसारम् -

प्रत्यक्ष परोक्षमिति द्विविधं प्रमाणम्। तत्र स्मृतिप्रत्यभिज्ञानो-हानुमानागमभेदात् पञ्चविधं परोक्षमिति कथयन्ति जैनदर्शनमतावलम्बिनः।

8. पुराणविद्यावित्तमानुसारं तान्त्रिकसत्तमानुसारञ्च -

प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्दोऽर्थापत्तिरनुपलब्धिः सम्भव ऐतिह्यं चेत्यष्टौ प्रमाणानि इति पुराणविद्यावित्तमाः स्वीकुर्वन्ति । चेष्टासहितान्येतानिनव इति तान्त्रिकसत्तमाः कथयन्ति।

---

145 प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि। (न्या.सू. 1/1/3)

146 तत्र पञ्चविधं मानम् इति गुरोर्मतम्। (प्रकरण-प. पू. 144)

147 अतः षडेव प्रमाणानि, तथा च भगवद्रामायणे-राम षडयुक्तो लोके याभिः सर्वोऽनुदृश्यते इति (शा.दी.प्र.पा.सू.अ.5, पृ. 344)

पाणिनीयव्याकरणानुसारं प्रमाणस्वरूपं तद्भेदाः -

पाणिनीयव्याकरणे प्रत्यक्षानुनानशब्दार्थापत्तिरूपाणि चत्वारि प्रमाणानि प्रमासाधनानीति। अनुपलब्धिरपि प्रमाणमिति स्वीकृतं तस्यभावस्त्वतलौ इति सूत्रभाष्यव्याख्यावसरे उद्योते नागेशेन व्याकरणनिकाये भर्तृहरिणा अभ्यासादृष्टप्रतिमाश्चेति प्रमाणत्वेनाङ्गीकृतं वाक्यपदीये। केचित् सम्भवमेतिह्यश्च प्रमाणत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति तन्न समीचीनम्। प्रमाणानां संख्या विषये वैयाकरणनिकाये वैमत्यमेव पश्याम्यहं तथापि श्रीरामाज्ञापाण्डेयेन प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिशब्दा-नुपलब्धयः पञ्च प्रमाणानि लिखितानि व्याकरणदर्शनभूमिकायां तद्समीचीनमेवास्ति । महाभाष्ये प्रसङ्गात् क्वचित् प्रमायाः क्वचिच्च प्रमाणस्य चर्चाकृता। तथा च लिखितं महाभाष्ये- 'मानं हि नाम अनिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते, अनिज्ञातमर्थ ज्ञास्यामि'। अथ चैतदेवानुवदन् हरिरप्याह-

अनिर्ज्ञातस्य निर्ज्ञानं येन तन्मानमुच्यते।

प्रस्थादि तेन मेयात्मा साकल्येनावधार्यते।।

स्वातन्त्र्यात्परं पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षणम् -

स्वातन्त्र्यात्परं पाणिनीयव्याकरणानुसारि शाब्दिकाभिमतप्रमाणानि प्रथमतो श्रीरामाज्ञापाण्डेयमहोदयेन व्यवस्थापितानि। तत्र तत्र ग्रन्थेषु विकीर्णानि प्रमाणव्यवस्थोपयोगितत्त्वानि सङ्कलय्य श्रीरामाज्ञापाण्डेय-महोदयेन शाब्दिकानां संक्षिप्तप्रमाणविधिः व्याकरणदर्शनभूमिकायां प्रदर्शितः। ततश्च पाणिनिकल्पविदुषां रामप्रसादत्रिपाठिना शब्दशास्त्रानुसारि प्रमाण-व्यवस्था'[148] प्रदर्शिता। अत्र अनयोर्विमर्शितानां प्रमाणानां चर्चा मया प्रस्तूयते।

---

148 स्वातन्त्र्योत्तरव्याकरणशास्त्रे वारणस्याः योगदानम् रमाकान्तपाण्डेय, "Sanskrit writings in Independent India, पृ 126, 2003

प्रमाणस्य सामान्यलक्षणम्, भेदविषये नानामतानि च -

न्याययोगमीमांसाप्रभृतिदर्शनेषु प्रमाणस्य लक्षणं, तद् भेदाश्च प्रदत्ताः तथैव व्याकरणदर्शनेऽपि लक्षणभेदादि प्रदत्तम्। तत्र लक्ष्यमधिकृत्य लिखितम् तत्प्रकारकोऽनुभवः प्रमा, तत्करणं प्रमाणम् इति न्यायदर्शनानुसारम्, अनधिगतबाधितार्थविषयकं ज्ञानं प्रमा, तत्करणं प्रमाणम्' इति मीमांसादर्शनसम्मतम्, अनिज्ञातार्थविषयक सम्भावितसकलधर्मप्रकारकं ज्ञानं प्रमा, तत्करणं प्रमाणमिति व्याकरणदर्शनविदामभिमतिरस्ति ।

अनिर्ज्ञातेत्यादिभाष्यकृदुक्तिमाश्रित्य श्रीरामप्रसादत्रिपाठिमहोदयेन अनिर्ज्ञातार्थस्य साकल्येन ज्ञानं प्रमा, तत्करणं प्रमाणम् इति प्रमालक्षणोपस्थापनपुरस्सरं प्रमाणसामान्यलक्षणमुपन्यस्तम्। स्वातन्त्र्योत्तरकाले पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा इत्याख्ये ग्रन्थे श्रीत्रिपाठिमहोदयेन तार्किकादीनां पूर्वपक्षिणां मतनिरसनपूर्वकमिह प्रत्यक्षमनुमानमर्थापत्तिः शब्दश्चेति चत्वारि शाब्दिकसम्मतानि प्रमाणानि साधितानि। तथा चोक्तग्रन्थे उपर्युक्तं प्रमाणसामान्यलक्षणं लिखितम् ।

तद्यथा मूले-

'साकल्येनेत्यनेन प्रमाया अबाधितार्थविषयकत्वं गम्यते। बाधितार्थ-विषयक हि ज्ञानं नानिर्ज्ञातमर्थं साकल्येन परिच्छिनन्ति, विशेषधर्मा-विषयकत्वात्। साधारणधर्मदर्शने हि विपर्ययः संशयो वा, विशेषदर्शने तु तद्बाधः। यथा इदं रजतम्

इत्यत्र इदन्त्वं चाकचिक्यादिकं च साधारणो धर्मः, प्रतीयते, न तु शुक्तित्वादिको विशेषः ।[149]

तथा च साकल्येनेत्यस्य सामान्यरूपेण विशेषरूपेण चेत्यर्थः। अयं घटः' इति प्रत्यक्षप्रमायामिदन्त्वेन घटत्वेन च घटस्य भानम्। तत्रेदन्त्वं सामान्यधर्म, घटत्वं विशेषधर्मः। केवले घट इत्याकारकप्रत्यक्षे तु घटत्वं सामान्यरूपम्, आकृतिविशेषो विशेषरूपम्। पर्वतो वह्निमान् इत्याद्यनुमितावपि वह्नित्वेन पर्वतीयत्वेन च वह्नेर्मानम् । तत्र वह्नेः पर्वतसम्बन्धरूपं पर्वतीयत्वं विशेषो बोध्यः। एवं शाब्दप्रमायामपि पदात् पदार्थस्य सामान्यरूपेण भानम्. पदार्थान्तरसम्बन्धास्तु विशेषरूपेणेति साकल्योपपत्तिः।

शाब्दिकनये प्रत्यक्षादिसर्वप्रमासु प्रमेयावयवजातिगुणक्रियादीनां शब्दरूपस्य च भानमिति दर्शनान्तराद् विशेषः। साकल्येनेत्यत्र स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः तृतीयार्थः प्रकारत्वम्। अनिर्ज्ञातार्थस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो विशेष्यत्वमिति । अनिर्ज्ञातार्थविशेष्यकं सामान्यविशेषधर्मादिरूपसम्भावितसकलधर्मप्रकारकं ज्ञानं प्रमा, तत्करणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम् पर्यवसन्नम्। अत्र अनिर्ज्ञातपदं स्मृतौ प्रमाणलक्षणस्य अतिव्याप्तिवारणार्थ प्रयुक्तम् । इत्थं आचार्य रामप्रसादत्रिपाठिना प्रमाणलक्षणं विमृष्टम्।

1. शाब्दिकानां मते कस्य प्रमाणस्य प्राधान्यम् -

प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिशब्दानुपलब्धयः प्रमाणानि शाब्दिकसम्मतानि सन्ति। परन्तु वैयाकरणानां मते शब्द एवं प्रमाणानां मूर्धन्यः। तथा चोक्तः महाभाष्ये शब्दप्रमाणकावयम्, यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह

---

149 पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा-श्री. रा. प्र. त्रि. पू. 2. दि.स. 1997. सं. सं. वि. वि. वाराणसी

इत्यादि। यद्यपि शब्दप्रमाणकावयम् इति भाष्यकारस्याद् वाक्यपदीयपर्यालोचनाच्च शब्दप्रामाण्ये एव वैयाकरणानां पक्षपातः प्रतीयते, नानुमानादिषु प्रमाणेषु। तथापि इतरप्रमाणापेक्षया शब्दप्रमाणस्य बलवत्त्वबोधनं एव महाभाष्यदिग्रन्थानां तात्पर्यावसानम् न तु तेषां प्रत्याख्याने। अत्र श्रीरामाज्ञापाण्डेयमहोदयेन लिखितम् । तद्यथा प्रोक्तं मूले तथापि केवल शब्दाप्रामाण्येन नास्माकं (शाब्दिकानां) सकलेष्टसिद्धिः। प्रत्यक्षप्रमाणमन्तरा शब्दस्य श्रवणप्रत्यक्षाभावे मूलोच्छेदः। अनुमानं विनाऽपि अनुमानेनैव सिद्धानां बह्वीनां परिभाषाणां विलयापत्तिः। किञ्च वैयाकरणैर्व्यवहारपथान्न स्खलनीयम्। प्रत्यक्षानुमानप्रामाण्यमन्तरा पदे पदेऽन्धकूपे पातः। इत्थं शब्दप्रामाण्यस्य प्रामुख्येन सह अन्येषामपि प्रत्यक्षानुमानादीनां प्रामाण्यं शाब्दिकैः स्वीकृतमिति प्रतिपादितं श्रीरामाज्ञामहाभागेनात्र।

व्याकरणनिकाये शब्दप्रामाण्ये को हेतु -

मीमांसाशास्त्रे शब्दस्य प्रामाण्यसमर्थने शब्द श्रवणोत्तरमर्थ-प्रतिपत्तिर्लिङ्गत्वेनोक्ता। अस्मिन् प्रसङ्गे न्यायदर्शनेऽपि प्रत्यक्षानुमानोप-मानशब्दाः प्रमाणानि इति शब्दस्य प्रामाण्यमभ्युपगच्छन्न्यायदर्शनमेव मनुते 'यदत्यन्तादृष्टपूर्व स्वर्गापूर्वदेवतादि, तद् वाक्यार्थरूपमेव, नास्मदादि-प्रत्यक्षगोचरम् न चागृहीतं लिङ्गमस्मिन् प्रवर्तितुमर्हति।

श्रीरामप्रसादत्रिपाठिना पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा ग्रन्थे लिखितम् शब्दप्रमाणविषये उक्त च भगवता पाणिनिना 'अर्थवदधातुः'[150] इति। अत्रार्थविषयकबोधजनकत्वघटितमेवार्थवत्त्वं सर्वसम्मतमस्ति।[151] तत्र बोधः शाब्दबोध एव, प्रत्यासन्नत्वाल्लाघवाच्चेति शब्दप्रमाणमन्तरा कथमिदं गच्छेत्।

---

150 पा. सू. 1/2/45

151 ल.श.शे.टीका च वरवर्णिनी अर्थवत्सूत्रे

किञ्च तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्[152] इति सूत्रे तु संज्ञाशब्दानां प्रामाण्यमुपस्थापयतः सूत्रकारस्याभ्युपगतमेव शब्दानां प्रमाणत्वम् 'लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते[153] इत्युक्ता वार्तिककारोऽप्यत्र सम्मत एव।[154]

कस्य शब्दस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्यते भवता इति प्रश्नं समुद्भाव्य समाधानं यच्छति श्रीरामाज्ञापाण्डेयः । तद्यथा मूले- शिष्टोच्चारितस्यैवेत्येव प्रतिवचनमुपस्थापनीयम्। तावता तु नहि शब्दस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुं शक्यते। यतो हि त एव शिष्टा, ये हि ययार्थ वस्तु प्रत्यक्षमकार्षुः। एतेन तु प्रत्यक्षमेव मुख्यं प्रमाणं भवेत्, न तु शब्दः ।[155]

अस्य प्रश्नस्योत्तरं प्रदत्तं पाण्डेयेन तद्यथा मूले न हि अस्माभिः प्रत्यक्ष प्रमाणमुपलभ्य शाब्दं प्रामाण्यं स्थिरीक्रियते, किन्तु व्यवहारकाले तादृशानां शिष्टानामभावादस्माकीनपरम्परानुसारं तत्तद वाक्येषु प्रामाण्यनिश्चयाद् व्यवहारः क्रियते। भवेन्नाम् तत्रापि भ्रान्तिः परमन्यस्य निर्दुष्टस्य मार्गस्यानुपलब्धेरयमेव पन्था अनुसरणीयः।

महाभाष्योक्तस्य शब्दप्रमाणका वयमित्यस्य' नायमर्थो कदापि यत् सर्वत्रैवास्माभिः शब्दप्रमाणेनैव व्यवहर्तव्यम्, किन्तु यो हि धर्माधर्मादि-रूपोऽर्थः प्रत्यक्षेणावबोद्धुं न शक्यते, सोऽर्थस्तु, शब्दप्रमाणेनैव निश्चेतुं शक्यते।[156] अर्थात्

---

152 पा.सू. 1/2/53

153 म. भा. नवाः 1/1/1/5. 55

154 पाणिनीये व्या. प्र.सं. पृ.201 द्वि.सं. 1997, वाराणसी

155 व्या. द. प्रतिमा. पृ. 31. 1979. वाराणसी

156 व्या. द. प्रतिमा पृ. 32. 1979, वाराणसी

सूक्ष्मातिसूक्ष्मपदार्थस्य ईश्वरस्य (धर्माधर्मादेर्वा) ज्ञापने शब्दस्यैवास्ति सामर्थ्यम्, न तत्र प्रत्यक्षस्य नाप्यनुमानस्येति।

उक्तं च शब्दतत्त्वविद्भिः शिष्टैः-

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता।। ऋग्वेद.भा.भू.

इदं पुण्यमिदं पापमित्येतस्मिन् पदद्वये।

आचाण्डालं मनुष्याणां समं शास्त्रप्रयोजनम् ।। वा. प. 1/40

वस्तुतः व्याकरणं शब्दशास्त्रमस्ति। अत्र शब्दप्रमाणस्य प्राधान्यमस्ति यद् वाक्यपदीयावलोकनेऽपि ज्ञायते । भर्तृहरिणाऽनुमानस्यापेक्षया शब्दस्यागमस्य वा महत्त्वं प्रतिपादितम्। तद्यथा-

न चागमादृते धर्मस्तर्केण व्यवतिष्ठते।

ऋषीणामपि यज्ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम् ।। वा. 1.30

आगमं वाक्यपदीयकारः प्रत्यक्षवद् स्वीकरोति-

यो यस्य स्वमिव ज्ञानं दर्शनं नाभिशङ्कते।

स्थितं प्रत्यक्षपक्षे तं कथमन्यो निवर्तयेत् ।।

शब्दस्य मुख्यं प्रामाण्यं लोके जागर्ति। प्रायो हि शब्दस्यैव प्रामाण्य मधिकमधुनाऽपि अनुभूयतेऽस्माभिः । मन्त्रायुर्वेदादिविषये तु फलसिद्धया लोकेऽपि स्पष्ट शब्दस्य प्रामाण्यं सर्वदा स्वीकृतमेवेति नाविदितं विदुषाम् ।

2. शाब्दिकानां मते प्रत्यक्षप्रमाणम् -

इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्या या बुद्धिवृत्तिः (चित्तवृत्तिः) सा. तत्प्रतिबिम्बितं चैतन्य वा प्रत्यक्षप्रमा, तत्करणं प्रत्यक्षं प्रमाणमित्युच्यते शब्दशास्त्रज्ञैः तत्राद्यमते इन्द्रियम्, द्वितीयमते वृत्तिः प्रत्यक्षप्रमाणमिति भावः।

अत्र श्रीरामप्रसादत्रिपाठिना पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा ग्रन्थे लिखितम्-

बाह्यविषयस्थले तत्तादात्म्यापन्नबौद्धविषयस्य, अन्यत्र तु बौद्धस्यैव बुद्धौ समारोपात्मकः परिमाणो वृत्तिः सैव प्रत्यक्षप्रमा, तत्करणमिन्द्रियम्, इन्द्रियस्य विषयेण सह संयोगादिः सन्निकर्षो व्यापार इति।[157]

वस्तुतस्तु एतां वृत्तिं द्वारीकृत्य घटादिविषयस्य साक्षिरूपे चेतने प्रतिबिम्बनमेव वृत्तिजन्यं फलम्। एतदेव शाब्दिकनये मुख्या प्रत्यक्षप्रमा उद्गीयते। एतदेव पूर्वमीमांसायां प्रकटता इत्युच्यते। एतत्कल्पे एषा वृत्तिरेव प्रमाणम्, अविद्यानिवृत्तिरूप आवरकाज्ञानध्वसं एव व्यापारः।

इयं च वृत्तिर्जायमाना सती स्वविषयघटादिविषयकमज्ञानं निर्वर्त्य स्वविषयं प्रकाशयन्ती आत्मानमपि प्रकाशयति, न तु तत्प्रत्यक्षाय वृत्त्यन्तरं कल्प्यते, अनवस्थाप्रसङ्गादिति वृत्तेरपि प्रत्यक्षविषयता बोध्या।[158]

---

157 पाणिनीय व्या. प्र. समीक्षा, पृ. 32. 1997. वाराणसी

158 ल.म. टीकाद्वय पृ. 327-328

वैयाकरणनिकाये प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारः -

आत्मना बुद्धिः संयुज्यते, बुद्धया सहाहङ्कारः ततस्तेन मनः, तेन च सहेन्द्रियाणि तैश्च सह विषय इति पञ्चमक्षणे प्रत्यक्षात्मकज्ञानोत्पत्तिः । प्रत्यक्षमप्रमाणविषये महाभाष्यकारस्य सम्मतिः-

मनसा युक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति भगवता पतञ्जलिना मनः संयुक्तेन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं प्रदर्शितम्। अस्मिन् विषये उद्योतकारेण मनसेति प्रतीकमादाय लिखितं तद्यथा यद्यपि पातञ्जलानामन्तः-करणं व्यापकम्, तथापि तत्परिणामविशेषो मनश्चिरस्थायि मध्यमपरिमाणं संकोचविकासशालि ज्ञानकरणमिति भावः। अत एव सदा न ज्ञानयौगपद्यं कदाचिद् यौगपद्यमपि इत्यनेन वैयाकरणानां नयै एकस्मिन्नपि काले ज्ञानयौगपद्य भवतीति सूच्यते ।[159]

श्रीरामाज्ञापाण्डेयमहाभागेन व्याकरणदर्शनप्रतिमाख्ये ग्रन्थे प्रत्यक्षप्रमाणस्यार्ष लौकिक चेति भेदौ कृतौ। तत्र आर्षप्रत्यक्षे विशेषाभावादेकरूपत्वाच्च न हि तद् वितन्यते। परन्तु लौकिकं प्रत्यक्षम् श्रावणं, त्वाचम्, चाक्षुषं, रासनं, घ्राणजे, मानसं चेति षड्विधम् ।

श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेन शब्दकौस्तुभे आरम्भ एव घटादिचाक्षुषेऽपि घटादिशब्दानां विषयता उक्ता।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्व शब्देन भासते ।। (वा.ब्र. 123)

---

159 व्याकरण दर्शन भूमिका, पृ. 66 1982. वाराणसी

इति भर्तृहरिप्रणिता कारिका प्रमाणत्वेन चोक्ता। वस्तुतस्तु शाब्दिकानां शुद्ध चाक्षुषं प्रत्यक्षं नैव भवति, किन्तु तदनुमानेन संसृष्टम्।[160] अत एव भर्तृहरिणा लिखितम्-

दुर्लभं कस्यचिल्लोके सर्वावयवदर्शनम्।

कैश्चित् त्ववयवैर्दृष्टैः कृत्स्नोऽप्यर्थोऽनुमीयते।। (वाक्यप, ब्र. 1.58)

अत्र लिखितं रामाज्ञापाण्डेयेन तथा युगपत्सर्वावयवदर्शनस्यासम्भवात्। कतिपयावयवदर्शनेन सकलार्थपरिच्छेदस्त्वानुमानिक एवेति प्रत्यक्षमपि नैव सकलमर्थस्वरूपं परिच्छिनत्ति इति। निष्कर्षतो वक्तुं शक्नोमि यत् परस्परं सापेक्षे प्रत्यक्षानुमाने।

3. अनुमानप्रमाणं वैयाकरणनिकाये -

शाब्दिका अनुमानप्रमाणं स्वीकुर्वन्ति। सूत्रकारो ब्रवीति 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्'[161] इत्यादि। अत्रेन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियमुक्तम्। अत्र लिङ्शब्दस्यानुमानपरत्वमेव स्वीकृतं व्याख्यातृभिरिति[162] अनुमानं प्रमाणतया स्वीकृतमेव । एवमेव द्वितीये चानुपाख्ये इति सूत्रतयाऽपि[163] तत् स्वीकृतमेव। सूत्रे 'अनुपाख्ये इत्यस्य अनुमेये इत्यर्थकरणात् ।[164]

अनुमानसामान्यलक्षणे शाब्दिकमतम् -

अनुमानप्रमाणस्य लक्षणस्य जिज्ञासायामुच्यते प्रत्यक्षपूर्वकत्वं तल्लक्षणम् इति। उक्तं च सरूपाणामिति सूत्रे भाष्ये तस्यैवोपोद्वलकम् इति। अस्य व्याख्यावसरे

---

160 व्याकरणदर्शन प्रतिमा, पृ. 44. 1979, वाराणसी

161 पा.सू-5/2/63

162 सि. की पूर्वार्धे पाञ्चमिकप्र., सू. 5/2/63

163 पा.सू. 6/3/301

164 पा. व्या. प्र. समीक्षा, पृ. 103, 1997 वाराणसी

प्रदीपकारेणाऽपि लिखितम् उपोद्बलकमिति 'उद्भूतं बलं प्रत्यक्ष तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य। उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः" इति।[165]

अयं भावः अनु (पश्चात्) मीयतेऽनेनेति अनुमानम्। तच्चेदं लिङ्गज्ञानात्मकं व्याप्तिज्ञानात्मकं वाऽनुमानं द्विविधम्। स्वार्थम् (स्वस्मै इदम्) 2. परार्थ (परस्मै इदम्) चेति। अनुमानप्रमाणस्य व्याख्यावसरे श्रीरामप्रसादत्रिपाठिमहोदयेन प्रत्यक्षानुमानयोः प्रमाणयोर्यौगपद्येन प्राप्तौ सत्यां कतरत् प्रबलं कतरच्च दुर्बलमिति सम्यक् प्रत्यक्षस्यैव प्राबल्यं सिद्धम्। परन्तु श्रीरामाज्ञापाण्डेयेन परस्परं सापेक्षे प्रत्यक्षानुमाने इति कथितमत्र व्याख्यावसरे। तद्यथा प्रोक्तं मूले दुर्लभं क्स्यचिल्लोके सर्वावयवदर्शनम् इति कारिकायामेव कृत्स्नस्याप्यर्थस्य अनुमानेनैव बौद्धव्यत्वप्रतिपादनात् एवं च परस्परं सापेक्षे प्रत्यक्षानुमाने।[166]

व्याकरणनिकाये उपमानस्यप्रामाण्यम्

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमः[167] इति लक्षणं प्रतिपादितम्। महाभाष्ये उपमानानि सामान्यवचनैः (पा 2.155) इति सूत्रस्य व्याख्यावसरे मानं हि नाम अनिज्ञानार्थमुपादीयते, अनिर्ज्ञातमर्थ ज्ञास्यामीति तत्समीपे यत्रात्यन्ताय मिमीते तदुपमानं गौरिव गवय इति। गौर्निर्ज्ञातः। गवयोऽनिर्ज्ञातः। अत्रः उद्योतः मानं हीति। अनिर्ज्ञातार्थस्य साकल्येन ज्ञापकत्वं हि तत्त्वम्। गौर्हि गवयं कतिभिश्चिद् धर्मैरेव तद्गतैर्ज्ञापयति, न साकल्येन ज्ञायते। इति भाष्योक्तकथनेन शाब्दिकैरूपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं नाङ्गीक्रियते। भाष्योक्तकथनमिव वाक्यपदीयकारेणापि लिखितम्-

अनिर्ज्ञातस्य निर्ज्ञानं येन तन्मानमुच्यते।

प्रस्थादिकेन मेयात्मा साकल्येनाभिधीयते ।।

---

165 म. भा. प्र. 3/2/124

166 व्या. द. प्रतिमा पू. 45 1979, वाराणसी

167 न्या. सू 10.110

अनिर्ज्ञातं प्रसिद्धेन येन तद्धर्म गम्यते।

साकल्येनापरिज्ञानादुपमानं तदुच्यते ।।

(वा.का. 3 वृत्ति समु. श्लो. 359-360)

उपरितनश्लोकव्याख्यावसरे श्रीहेलाराजेनोपमानस्यानुमानगतार्थताऽपि स्पष्टमुक्ता। अतः व्याकरणनिकाये उपमानं न पृथक् प्रमाणमिति। अत्र लिखितं रामाज्ञापाण्डेयेन- अस्यां स्थितौ भाष्यादिपर्यालोचनया यथा प्रत्याक्षादीनां प्रामाण्यं सिध्यति, न तथोपमानस्य। कण्ठरवेणैव भगवता भाष्यकारेण मानसामीप्यमेवोपमानस्य प्रतिपादितम्। अतोऽस्माभिरुपमानस्य प्रमाणान्त-रत्वं नाङ्गीक्रियते।[168]

4. अनुपलब्धिरपि प्रमाणं व्याकरणनिकाये -

अनुपलब्धेर्लक्षणं किमिति चेदुच्यते वेदान्तदर्शने ज्ञानकरणाजन्या-भावानुभवासाधारणकारणत्वमिति। अत्र 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति सूत्रभाष्यव्याख्यानतोऽनुपलधेरपि न स्पष्टतया प्रमाणत्वेनाङ्गीक्रियते। तथापि सूत्रस्यास्य व्याख्यावसरे परवर्तिभिः व्याख्यातृभिः स्पष्टतयाऽनुपलब्धिः प्रमाणत्वेनाङ्गीकृतम्। अत्र भाष्ये लिखितम् तद्यथा- 'अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम्, न ह्यन्यदुपलभ्यते। पशोः खल्वपि विशसितस्य पर्णशते न्यस्तस्य नान्यच्छब्दादिभ्य उपलभ्यते इति भाष्यम्। अत्र प्रदीपकारेणोक्तम् पशोः खल्वपीति। उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य द्रव्यस्यानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयो युक्त इति भावः। अत्रोद्योतकारः अनुपलब्धिं प्रमाणत्वेन द्रढयति तद्यथा-तद्व्याचष्टे उपलब्धीति। एवं च विविक्ततया ग्रहणाभावादसत्त्वनिश्चय इत्यर्थः।

उद्योतमतस्य व्याख्याकुर्वन् श्रीरामप्रसादत्रिपाठि एवं लिखति

---

168 व्या. द. भूमिका-पृ.64. द्वि.सं.

प्राप्तसत्त्वनिश्चययोग्यस्येत्यनेन तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगि-कत्वरूपा योग्यताऽप्यनुपलब्धौ विशेषणमिति सूच्यते।[169] स्त्रियाम् इत्यादिसूत्रीयभाष्यादिपर्यालोचनेन प्रत्यक्षगतार्थतैवानुपलब्धे प्रमाणस्य लभ्यते। न पृथक् प्रामाण्यमिति विमर्शितः भाष्योदाहरणैः पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा ग्रन्थे। परन्तु रामाज्ञापाण्डेयेन लिखितम् । तद्यथा- एवञ्चानुपलब्धिप्रमाणेनान्यत्वाभावनिश्चय इत्यर्थः । इति कैयटाच्च उपलब्धि-लक्षणं प्रमाणमेव सत्त्वनिश्चायकम्। उपलब्धिलक्षणात्प्रमाणात्प्राप्तसत्त्व-निश्चययोग्य-स्यानुपलम्भाद्सत्त्वनिश्चय इत्यर्थः। एवञ्च वैयाकरणानां मतेऽनुपलब्धिरपि प्रमाणान्तरम्। अत्र निष्कर्षरूपेणाचार्य रामप्रसादत्रिपाठि लिखति यत्- 'एवं चानुपलब्धिर्न प्रमाणम्, अपि तु प्रमाणसहकारिण्येवेत्येव शाब्दिकानां सिद्धान्त इति दिक्।[170]

5. अर्थापत्तिः प्रमाणं व्याकरणनिकाये

अर्थापत्तिप्रमाणस्य लक्षणं किमिति चेदुच्यते उपपाद्यज्ञानेनोप-पादककल्पनमर्थापत्तिरूपं प्रमाणम्। तत्करणञ्च उपपाद्यज्ञानमिति "उपपाद्यज्ञानत्वम्" अर्थापत्तिप्रमाणस्य लक्षणम्। अर्थात् केनचिद् विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् । यस्याभावे कस्यचिदनुपपत्तिस्तत्तत्रोपपादकमिति। अत्र श्रीरामप्रसादत्रिपाठिना स्पष्टीकृतम् यदा रात्रि भोजनेन विना दिवा भुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नम् इति तादृशपीनत्वमुपपाद्यम्, रात्रिभोजनं च तदुपपादकम्।[171]

---

169 पा. व्या. प्र. समीक्षा-आ. श्री श्रीरामप्रसादत्रिपाठी, पृ. 310, द्वि.सं. 1997, वाराणसी

170 पा. व्या. प्र. समीक्षा-आ. श्रीरामप्रसाद त्रिपाठी, प्र. 315 द्वि सं. 1997, वाराणसी

171 पा. व्या. प्र. समीक्षा आ. श्रीरा. प्र. त्रिपाठी, पृ. 297. प्र.दि.सं. 1997. वाराणसी

नागेशभट्टेनापि 'अदर्शनं लोपः इति सूत्रभाष्येप्रदीपव्याख्यावसरे लिखितम्। तद्यथा- किञ्चानुपपद्यमानेन स्वोपपादकमाक्षिप्यते, यथा पीनत्वेन रात्रिभोजनम् इति। सूत्रकारेण श्रीपाणिनिना अपि 'उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च' इति सूत्रे वाक्याध्याहारपदं गृहीतवता स्फुटमेवास्याभ्युपगमः कृतोऽस्ति ।

भाष्यकारः पतञ्जलिरपि बहुत्रास्य प्रमाणस्य सङ्केतं कुर्वन् प्रमाणमेतत् सुष्ठु सम्मन्यते। तद्यथा- "अच परस्मिन् इति सूत्रे कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्तुर्यधीनं हि' इति ब्रुवाणो वाक्यशेषकल्पनं सूत्रकारवत् प्रतिपादयत्येव । अर्थापतिः प्रमाणस्य दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति भेदौ शबरस्वामिना प्रतिपादितौ तौ वार्तिकारेणापि अनुमोदितौ। अत्र दृष्टार्थापत्तिश्च पुनः पञ्चविधा प्रोक्ता।

6. अभ्यासप्रमाणम् व्याकरणनिकाये

शाब्दिकेषु अभ्यासस्य प्रामाण्ये भर्तृहरेः सम्मतिः। तद्यथा-

परेषामसमाख्येयमभ्यासादेव जायते।

मणिरूप्यादिविज्ञानं तद्विदां वानुमानिकम् ।। (वा. ब्र. 1.35)

अर्थात् परेषाम् अन्येषां, असमाख्येयं समाख्यातुमशक्यं, मणिरूप्यादि-विज्ञान मणीनां हीरकादीनां रूप्यस्य रजतस्य (अन्येषाञ्च रत्नधातूनां) विज्ञानं शुद्धयशुद्धयोरनुपातस्य विशिष्टं ज्ञानं, तद्विदां मणिरूप्यादिविज्ञानस्य ज्ञातृणाम्, अभ्यासादेव पुनः पुनः परीक्षणपरीक्षणाभ्यामेव जायते। आनुमानिकं न भवति अनुमिति पूर्वकं साधितं न भवति।[172]

---

172 पा. सू. 6/10/139

अयमाशयः कारिकायाः -

स्वर्णकारादयो रूपतर्काः स्वर्णादिधातूनां मणीनां मूल्यनिर्धारणं रत्न धातुखण्डं च हस्तेन प्रतीत्य दृष्ट्या निरीक्ष्यैव कुर्वन्ति। तेषां कृतं मूल्यनिर्धारणं भारनिर्धारणं च शुद्धमेव भवति। संगीते प्रयोगे षड्जादिस्वरभेद- सम्बोधेऽनुमानस्य गतिरेव नास्ति। तत्र कः हेतु इति चेद् अभ्यास एवेति भर्तृहरिणा प्रतिपादितम्। अतः भर्तृहरिणा स्वीकृतमभ्यासस्यापि प्रामाण्यम्।[173]

7. अदृष्टप्रमाणं व्याकरणपरिषदि -

भर्तृहरिः अदृष्टमपि पृथक् प्रमाणत्वेनाङ्गीकरोति। प्रोक्त वाक्यपदीये -

प्रत्यक्षमनुमानं च व्यतिक्रम्य व्यवस्थितः।

रक्षः पितृपिशाचानां कर्मणा एव सिद्धयः ।। वा.1/36

अत्रायमभिप्रायो भर्तृहरेः - बहुभिरद्याप्यनुभूयन्ते यत् रक्षः पितृपिशाचानां प्रत्यक्षानुमानातिक्रान्ता सिद्धयः ताश्च कर्मजाः राक्षसादिरूपेण स्थितानां तेषां पूर्वयोनिकृतसुकृदुष्कृतानां कर्मणां फलभूतः। एतेन ज्ञायते यद् अस्ति किञ्चित्कारणं येन राक्षसादयः तादृशसिद्धिमन्तः। तच्चकारणमदृष्ट-मेवास्ति, न तु प्रत्यक्षम्, नानुमानमिति भर्तृहरेरभिप्रायोऽस्ति ।[174]

8. प्रतिभाऽपि प्रमाणम् -

प्रतिभायाः प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ता भर्तृहरिणा वाक्यपदीये लिखितम् -

विच्छेदग्रहणेऽर्थानां प्रतिभाऽन्यैव जायते।

वाक्यार्थ इति तामाहुः पदार्थैरूपपादिताम्।।

---

173 वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्ड-35 पृ.-56. 1997. कृष्णदास अकादमी

174 वाक्यपदीयम्, ब्र.-36. पृ. 57. 1997 कृ.दा. अकादमी

प्रमाणत्वेन तां लोकः सर्वः समनुपश्यति।

समारम्भाः प्रतीयन्ते तिरश्चामपि तद्वशात् ।।

(वा. पं. 2/143, 147)

अयमाशयः - सर्वोऽपि लोकव्यवहारो ज्ञानाधीनः, तच्च ज्ञानं प्रतिभा-धीनमिति, प्रतिभाया (बुद्धिविशेषस्य) अपि प्रामाण्यभ्युपेयमिति भावः।

9. सम्भवस्यप्रामाण्यं व्याकरणनिकाये -

कैश्चिद् विदुषैः समुदायेन समुदायिनोऽवगमः सम्भवप्रमेत्युच्यते तदर्थ सम्भवोऽपिं प्रमाणमिति कथ्यते । खारीद्रोणादयः परिमाणविशेषाः। खार्याख्ये महति परिमाणे द्रोणादयोऽल्पपरिमाणभूता अन्तः सम्भवन्ति, इत्थं यो ज्ञान स सम्भवप्रमा। अनेन हि सम्भवप्रमाणेन खारीज्ञानेन यद् द्रोणादिज्ञानं तदेव सम्भवप्रमा इति।

तन्न समीचीनं शाब्दिकानां मते। शाब्दिकप्रभृतयो दर्शनतत्त्वविदो न सहन्ते, अनुमानेन क्लृप्तेन प्रमाणेन गतार्थत्वात् । महाभाष्यकृदादयः केऽपि आचार्या नैनं प्रमाणत्वेन व्यवहरन्ति।[175]

10. ऐतिह्यस्यप्रमाण्यं व्याकरणनिकाये -

केचन स्वीकुर्वन्ति ऐतिह्यं प्रमाणत्वेन, यथा इह वटे यक्षः प्रतिवसति' इति। अत्र हि वटे यक्षनिवासप्रमा ऐतिह्यप्रमाणजन्येति। तदपि न समीचीनम् ऐतिह्यस्य निर्णायकत्वाभावाद् सन्धिग्धत्वाच्चेति ।

---

175 पा. व्या. प्र. समीक्षा आ. श्रीरा. प्र. त्रि. पू. 322. द्वि.सं. 1997, वाराणसी

यत्र तूपदेष्टुराप्तत्वनिश्चयो भवति तत्र शब्दप्रमाणं स्वीकरणीयम्, अन्यत्र तु तज्जन्यः भ्रम एव। प्रशस्तपादभाष्येपि ऐतिह्यमवितथमाप्तोपदेश एवं[176] इति। अतः सूत्रभाष्याद्यनुक्तमेतिह्यं न स्वतन्त्रप्रमाणत्वेनाङ्गीकृतं व्याकरणनिकाये।

समासतः - वक्तुं शक्नोमि यत् शाब्दिकैः प्रामुख्येण शब्दप्रमाणं स्वीकृतं ततश्च प्रत्यक्षानुमानमिति प्रमाणद्वयमपि। अनुपलब्धिमपि कैय्यटः नागेशः च स्वीकृतवन्तौ। परन्त्वत्र पाणिनीये व्याकरणे प्रमाणसमीक्षा इत्याख्ये ग्रन्थे त्रिपाठिना प्रत्यक्षानुमानशब्दार्थापत्तिरूपाणि चत्वारि प्रमाणानि पाणिनीयव्याकरणे प्रमासाधनानीति लिखितम् । श्रीरामाज्ञापाण्डेयमहाभागेन प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिशब्दानुपलब्धयः पञ्च प्रमाणानि शाब्दिकमतानि स्वीकृतानि। परन्तु भर्तृहरिणा उक्तानि अभ्यासादृष्टप्रतिमाख्यादीनि प्रमाणानि शाब्दिकैः स्वीकृतानि। शब्दप्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरनुपलब्धयः प्रमुखानि प्रमाणानि.. अभ्यासप्रभृतयः सहकारीणि प्रमाणानि वैयाकरणसम्मतानि सन्तीति वक्तुं शक्नोम्यहम्।

(ii) 'स्फोटसिद्धान्तस्य विकासे स्वातन्त्र्योत्तरकालीनशाब्दिकमतानां विमर्शः'

स्वातन्त्र्योत्तरकाले व्याकरणविषये स्फोटविषयः कश्चन नूतनो वाऽधुनिको वा नास्ति, तथापि शाब्दिकानां भाषावैज्ञानिकानाञ्च कृते अतीव रोचकोऽस्ति। तस्मादेव स्फोटविषये महर्षिपाणिनिकालाद् स्वातन्त्र्योत्तरपर्यन्तं काले काले बहुलिखितं विमर्शितः विचारितश्च शाब्दिकैः। व्याकरणशास्त्रस्य दार्शनिकपरम्परायां प्राधान्यं भजते स्फोटविषयः । स्वातन्त्र्योत्तरकालेऽपि श्रीरामाज्ञापाण्डेय श्रीरामप्रसादत्रिपाठि-प्रभृतिभिः शाब्दिकैरत्र काचिद् नवीना संकल्पना प्रस्तुता। यस्या चर्चात्रऽग्रे करिष्यामि।

---

176 प्रशस्त. भा. अनु नि. पृ. 230

स्फोटशब्दस्य व्युत्पत्तिः स्वरूपञ्च

स्फुट्यते ध्वनिना अभिव्यज्यत इति कर्मव्युतपत्त्या, स्फुटत्यर्थोऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या च स्फुट् विकसने धातोः घञ् प्रत्यये सति निष्पन्नोऽयं स्फोटशब्दो विकासस्य वृद्धे च वाचकोऽस्ति । अतश्च ध्वनिव्यङ्ग्यत्वे सत्यर्थविषयकबोधजनकत्वं स्फोटस्य लक्षणं पर्यवसन्नम्। वस्तुतः लक्षणमिदं तटस्थमेव न तु स्वरूपम्।[177]

अयं स्फोटः किं स्वरूपः? कुतोऽस्य वा प्रारम्भः जातः? इत्यस्य विषये इतिवृत्तं मौनमाश्रयते। सम्भवतः स्फोट इति शब्दस्य प्रथम प्रयोगो महाभारते ऽभवत्। उक्तञ्च तत्र 'वायुस्फोटः संनिर्धाताः (महाभारत-3437) अत्र स्फोटशब्दस्यार्थः हिन्द्यां 'बिखरना 'फटना' वेत्यर्थेऽस्ति।[178] स्फोटस्य सम्बन्धे महाभाष्ये 'स्फोटः शब्दः ध्वनिः शब्दगुणः (महभा.) इति बहुधा उद्धृतमस्ति तदपि महाभाष्योक्तमिदं वाक्यं स्फोटस्वरूपावबोधनं न तथा करोति यथा पश्चाद्वर्तिभिः शाब्दिकैः स्थापितमस्ति । अष्टाध्याय्यां 'अवङ स्फोटायनस्य इति सूत्रे महर्षिस्कोटायनस्य स्मृतिः स्फोटवादं दृढं स्मारयत्येव।[179] वार्तिककारेण श्रीकात्यायनेनापि 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धेः इति वार्तिके शब्दस्य सिद्धत्वं (नित्यत्वं) ब्रुवता स्फोटात्मा शब्दः सुष्ठु स्वीकृत एव। शब्दशब्दः स्फोटरूपेऽर्थ एवं अन्यथा शब्दस्य नित्यत्वरूपं सिद्धत्वं कथमुक्तं स्यात् ।

पाणिनीयव्याकरणे भाष्यादितः प्रारभ्यः नागेशपर्यन्तं विरचितेषु लाक्षणिकग्रन्थेषु स्फोटस्वरूपविषये विचारिते सति एतानि स्वरूपाणि दृष्टिपटले समागच्छन्ति। तद्यथा- स्फोटः ध्वनिरूपः, स्फोटः शब्दरूपः, स्फोट नित्यशब्दरूपः, स्फोटः जातिरूपः स्फोटः वाग्रूपः, स्फोट शब्दब्रह्मरूपश्चेति ।

---

177 पा. व्या. प्र. समीक्षा पृ0 268. द्वि.सं. 1997 वाराणसी

178 वाक्यपदीयम् भूमिका पृ. 25, द्वि.सं. 1967, कु.दा. अका., वाराणसी

179 स्फोट सि. की अर्वाचीन पुनः रचना रमाकान्त पाण्डेय, दर्शन के 50 वर्ष, पृ. 271. प्र.सं. 2006, सागर

उपर्युक्तानां भेदानामवलोकनेनाभिन्नोऽयं स्फोटः भिन्न इव दृश्यते। परन्वेतानि स्फोटस्य भेदानि न भूत्वा तस्य विकासस्य क्रममात्रमेवास्तीति वक्तुं शक्यते। रश्रुतेः लश्रुतिः भवतीति महाभाष्यवचसा स्फोटस्य ध्वनिरूपत्वं संकेतितं भवति। यद्यपि भर्तृहरिः 'अध्वनिकः स्फोटः' इति अत्रैव महाभाष्यदीपिकायामुदतरत् तथाऽपि स्फोटरूपविभागनेन ध्वनेर्ग्रहणं भवतीति प्रोच्य तयोः भेदं प्रदर्शितवान्।[180] तद्यथा-

"स्फोटरूपविभागेन ध्वनेर्ग्रहणमिष्यते।

कैश्चिद् ध्वनिरसंवेद्यः स्वतन्त्रोऽन्यैः कल्पितः ।।" (वा.प. 1/81)

अत्रैव हरिवृतौ उक्तम् - इह केचिदाचार्या व्यक्तं स्फोटं सहजेन ध्वनिना सर्वतो दूरव्यापिना प्रकाशस्थानीयेन गन्धेन युक्तं द्रव्यविशेषमिवाविर्भावकाले एव सम्बद्धं मन्यन्ते ध्वनिना। एवं प्रकारेण ध्वनिस्फोटयोरत्यन्तसामीप्येऽपि व्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं प्रसाधितं भवति। किन्तु प्रतीतपदार्थकोलोके ध्वनिः शब्दः इति भाष्यवचसा अर्थज्ञापको ध्वनि एव शब्दरूपः स्फोटो विद्यते इति प्रतिभाति। अयं (शब्द) स्फोटस्य व्यञ्जक इत्यप्युच्यते। उक्तं च भाष्ये-ध्वनिः शब्दगुणः" इति। अत्र गुणपदस्य व्यञ्जकत्वेनोपकारक इत्यर्थः प्रतिपादितः प्रदीपे। अयमेव वैखरी-मध्यमा इत्युभयशब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते ।

अत्र नागेशभट्टस्य सम्मतयः -

अभिधा लक्षणाव्यञ्जना इति तिस्रः शब्द शक्तयः, आसां वृत्तीनामाश्रयः कः? इत्याकांक्षायां नागेशभट्टेनपरमलघुमञ्जूषायां स्फोटस्योपस्थापनं कृत्वा नैयायिकानां मीमांसकानां चाक्षेपान् निराकृत्य वर्णातिरिक्तोऽनुभूतिविशेषः कोऽप्यन्यैव 'स्फोटः'

---

180 स्फोटसिद्धान्तः डॉ. अर्कनाथ चौधरी, स्वरमङ्गला, जयपुरम्

इत्युक्तम्। प्रोक्तमूले[181] - 'ननु कस्तर्हि वृत्त्याश्रयः शब्दः ? स स्फोटात्मक इति गृहाण। ननु कोऽयं स्फोट उच्यते। चतुर्विधा हि वागस्ति-परा पश्यन्ति मध्यमा वैखरी च अत्र परा-एषा हि निरवयवा व्यवहारायोग्या योगिनामप्यगम्या सर्वविधविकाररहितप्रकृतिरूपा। परा हि अत्यन्तसूक्ष्मत्वेनाग् ग्राह्यत्वात्सूक्ष्मा इत्यप्युच्यते। उक्तमेव-

'स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी।'

पश्यन्ती - मूलाधारोत्थितेन पवनेन प्रकटीकृता नाडीमार्गेण नाभि-प्रदेशपर्यन्तमागच्छता मनोगोचरीभूता पश्यन्ती वाक्कथ्यते। उभेऽप्येते व्यवहारतीते तत्राप्याद्या तु न कस्यापि गम्या द्वितीया हि योगिनां समाधौ गम्या।

मध्यमा - हृत्प्रदेशसम्बद्धा मध्यमा यत्र शब्दो विशीष्टक्रममाश्रित्य बुद्धौ प्रत्यवभासते। एषैव स्फोटात्मिका स्फोटव्यञ्जिका च। एषाऽपि परश्रोत्र-ग्रहणायोग्यत्वेन सूक्ष्मा। अत्रैव बुद्धिरर्थस्य कृते शब्दनिश्चयं करोति।

वैखरी - कण्ठदेशगा सा वैखरी। एषा व्यक्तवर्णसमुच्चारणा प्रसिद्धसाधुभावा भ्रष्टसंस्कारा चाप्युक्ता अपरिमितभेदा च। एषा परश्रोत-ग्राह्या। तदाहहरिः-

परा वाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता।

हृदिस्थामध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशा।। (तन्त्रागम)

वैखर्या हि कृतो नादः परश्रवणगोचरः ।

मध्यमया कृतो नादः स्फोटव्यञ्जक उच्यते ।।

अयमाशयः - युगपदेव मध्यमावैखरीभ्यां नाद उत्पद्यते। मध्यमया हि वाण्योत्पन्नो नादो हि स्फोटाख्यार्थावबोधक-शब्दस्याभिव्यञ्जको वैखरीनादस्तु

---

181 परमलघुमञ्जूषा-पृ. 91. द्वि.सं. 1998. चौ. सु. प्र. वाराणसी

निरर्थकः। मध्यमानादो हि सूक्ष्मः स्वश्रोतमात्रग्राह्यः किन्तु वैखरीनादस्तु स्थूलः परश्रोत्रेणाऽपि ग्राह्यः। मध्यमानादेनार्थाभिव्यञ्जकशब्दोऽभिव्यज्यते, वैखरीनादेन तु स एव परश्रोत्रविषयी क्रियते इति।

इयमेवसरणिः श्रीभर्तृहरिकैयटभट्टोजिदीक्षितप्रभृतीनाम् आचार्यणा-मासीत्। श्रीकौण्डभट्टेन भूषणसारे वायुसंयोगस्य व्यञ्जकता दर्शिता, सा तु ध्वनिना अन्यथासिद्धत्वात् भाष्यविरुद्धत्वाच्च न सम्मान्यते। अत्र भट्टोजिदीक्षितेन शब्दकौस्तुभे लिखितं तद्यथा "वस्तुतस्तु सर्वकाराणानामपि कारणभूतोऽनादिनिधनो विमुः प्रपञ्चात्मकविवर्तोपादानस्वरूपः स्फोट-पदाभिधेयः, पदार्थस्तु न द्रव्यादिरूपः, गुणक्रियादिशून्यत्वात्, अपि तु भावात्मैव केवलं वक्तुं कथञ्चिच्छक्यते" इति।

भर्तृहरिनागेशकैयटप्रभृतिभिः शाब्दिकैः स्फोटस्य जातिरूपत्वं, वाग्रूपत्वं शब्दब्रह्मरूपत्वञ्च स्वरूपं प्रतिपादितम् । विस्तरभयादत्र भर्तृहरिणोक्तं स्फोटस्य शब्दब्रहारूपत्वं प्रदर्शयामि-

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दत्तत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ।। (वा.1.1.)

इति कारिकया भर्तृहरिः स्फोटस्य शब्दब्रह्मत्वं शब्दतत्त्वनाम्ना स्फुटं प्रतिपादयति। सर्व जगदस्यैव शब्दतत्त्वस्य विवर्तभूतम्। नैके शाब्दिका इदमेव शब्दतत्त्वं स्फोटमाहुः। अयमेवस्फोटः अर्थप्रत्यायकत्वात् शाब्दबोधजनकः ।

अयमाशयोऽत्र - क्रमशून्यो नित्यो निरवयवः स्फोटो वर्णातिरिक्त एव वाचकः, यश्च शब्दत्तत्त्वनाम्ना वाक्यपदीये उक्तः शब्दब्रह्माऽपरनामधेयो जगत उपादानकारणत्वेन व्यवस्थितः। यावन्तोऽपि अर्थाः वाच्याः, ते शब्दात्-वाचकात्

पृथग्भूता न सन्ति। अतः शब्दरूपाद् ब्रह्मणो जगत आविर्भाव उच्यते- 'अनादिनिधनमिति कारिकया। उच्चार्यमाणस्य ध्वनिरूपस्यानित्यत्वात् वाचकत्वं तत्र नापेक्ष्यते। सर्वज्ञानं वाग्रूपतानुगतम्। यदि ज्ञानस्य वाग्रूपता उद्गच्छेत् तदा ज्ञानरूपः प्रकाशो न प्रकाशेत। वागेव चैतन्यम्, प्रयोजनवतीषु क्रियासु सर्वान् देहिनः वाग् एव चेष्टयति। उक्तं वाक्यपदीये-

अर्थक्रियासु वाक् सर्वान् समीहयति देहिनः।

तदुत्क्रान्तौ विसंज्ञोऽयं दृश्यते काष्ठकुड्यवत्।।[182]

शब्दब्रह्मापरनामधेयं वाक्तत्त्वं चिरूपम्। उक्तं भर्तृहरिणा-

भेदोद्ग्राहविवर्तेन लब्धाकारपरिग्रहा।

आम्नाता सर्वविद्यासु वागेव प्रकृतिः परा।।[183]

इयं पराकृतिः वागेव वैयाकरणानां स्फोटः। निराकाराऽपि सा परा वाक् आकारं प्राप्ता प्रकृतिपदेन सर्वविद्यासु उपनिषत्सु चोक्ता।

अत्र नागेशभट्टस्य मतं भिन्नं दरीदृश्यते। तथा हि अपरिपक्वावस्थायां प्राणिनां कर्म फलप्रदानाय अनुन्मुखं प्रलयावस्थायां तिष्ठति । ततः परिपक्वावस्थायां फलोत्पत्तये मायोपाधियुक्ते ब्रह्मण सर्जनात्मिका वृत्तिरूदैति। ततः शक्तितत्त्वं समुद्भवति। तस्य त्रयो भेदाः बीजम्, नादः बिन्दुश्चेति। अचिदंशो बीजम्। चिदंशो बिन्दुः। चिदचिदंशौ नादः। अस्मादेव चिदंशरूपाद् बिन्दोः ज्ञानप्रधानः अवयवरहित सृष्ट्यनुकूल अवस्थाविशेषसहितः चिदंशमिश्रितो नादो प्रादुर्भवति। स च शब्दब्रह्मरवो नादः परा वाक् स्फोट इत्यादिपदैरुच्यते। अयं नादो व्यापकोऽपि मूलाधारचक्रे निविशते। अर्थबोधाय कृतेन प्रयत्नेन प्रेरितः संस्कृतश्च वायुः नादं गतिमन्तं करोति। स

---

182 वाक्यपदीयम्-स्वोपज्ञटीकायाम् ब्र. 126

183 वाक्यपदीयम्, स्वोपज्ञटीकायाः ब्र. 126

नादः क्रमशः नाभि-हृद मुखकण्ठादिस्थानेषु पश्यन्ती-मध्यमा वैखरीपदेन लोके प्रसिद्धिं गच्छति। उक्तम्-

बिन्दोस्तस्माद् भिद्यमानाद् रवोऽव्यक्तात्मकोऽभवत्।

स एव श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते।।

मध्यमावाग्रूपः स्फोटः कण्ठदेशस्थेन वायुना अभिव्यक्तेन वैखरीनादेन वीचितरङ्गन्यायमन्यं वा कमपि विधमनुसृत्य श्रोतुः श्रवणेन्द्रियप्रविष्टेन प्राप्तवर्णपरिग्रहः हृद्देशस्थः स्फोटः वक्तुः श्रोतुश्चाभिव्यज्यते। अत एव स्फुटत्यर्थोऽस्माद्' इति व्युत्पत्त्या स्फोट इत्युच्यते। इदमेव तत्त्वं लघुमञ्जूषायां नागेशेनोक्तं - "केनचिद् घटमानय इति वैखरीनादः प्रयुक्तः । स नादः इन्द्रियद्वारा बुद्धिहृदगतः सन् अर्थबोधकं शब्दं स्वनिष्ठकत्वादिना व्यञ्जयति तस्मादर्थबोधः।[184] अतः शाब्दिकैः स्फोटस्यैव अर्थबोधकत्वं स्वीक्रियते इति वक्तुं शक्यते।

शाब्दिकानां मते स्फोट-भेदाः

वस्तुतः शाब्दिकानां स्फोटस्यैकताऽखण्डता चाभीष्टाः तथापि व्यंजकोपाधिभेदात् तत्र भेदवत् प्रतीति-र्भवति। भाषायां वर्णपदवाक्यानि स्फोटस्य व्यञ्जकतत्त्वानि स्वीक्रियन्ते अस्मादेव कौण्डभट्टः स्फोटस्याष्टभेदान् प्रोक्तवान्। तदाह मूले वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटः, अखण्डपदवाक्यस्फोटौः, वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटा इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धान्तसिद्धा इति। अर्थात् -

1. वर्णव्यक्तिस्फोटः
2. वर्णजातिस्फोटः
3. सखण्डपदव्यक्तिस्फोटः
4. अखण्डपदव्यक्तिस्फोटः
5. सखण्डवाक्यव्यक्तिस्फोटः
6. अखण्डवाक्यव्यक्तिस्फोटः
7. पदजातिस्फोटः
8. वाक्यजातिस्फोटश्चेति।

---

184 परमलघुमञ्जूषा पृ. 103. द्वि.स. 1998 चौ. वि. भ, वाराणसी

एतेऽष्टभेदास्तु वाक्यस्फोटस्य बोधार्थे स्वोपायभूताः प्रदर्शिताः। पारमार्थिकस्य स्फोटात्मकशब्दब्रह्मस्य ज्ञानाय उपर्युक्ताः। वर्णव्यक्तिस्फोट-प्रभृतयानामष्टानाम् अपारमार्थिकस्फोटानां प्रतिपादनमुपायरूपे एव कृतम्। अत्रापि वास्तविकस्फोटतत्त्वस्यज्ञानाय पूर्वपूर्वयोः बहिरंगता तथा चोत्तरोत्तरस्यान्तरंगता ज्ञातव्यम्। प्रोक्तं भूषणसारे-

"पञ्चकोशादिवत्तस्मात् कल्पनैषा समाश्रिता।

उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ।।"[185]

स्वातन्त्र्योत्तरकाले स्फोटभेदसंकल्पना

कौण्डभट्टकृता अष्टस्फोटभेदाः भाष्यादिग्रन्थेषु प्रमाणिता आसन्। तस्मादेव तैः कृता स्फोटभेदा एव शाब्दिकैः स्वीकृता न तदधिका न्यूना या। परन्तु स्वातन्त्र्योत्तरकाले मूर्धन्यशाब्दिकैः श्रीरामाज्ञापाण्डैः व्याकरणदर्शन भूमिकाख्ये ग्रन्थे षोडशस्फोटा निर्दिष्टाः। श्रीरामाज्ञापाण्डेय वैयाकरण-भूषणसारस्य प्रभाटीकामाश्रित्य वर्णस्फोटस्य खण्डनमकरोत्। तत्र वर्णस्फोटं स्पष्टयनाह प्रभाकर तथा पचति इत्यत्र पच् इति प्रकृक्तिव्यङ्ग्यः ति इति प्रत्ययव्यङ्ग्यः स्फोटः वर्णस्फोटः । तार्किकाणां मते यच्छक्तं पदमिति तद् व्यङ्ग्यस्फोटस्यैव, शाब्दिकनये वर्णस्फोटशब्देन व्यहवारः ।[186]

अत्र प्रभाकरस्याशयस्त्वेतावदेव यत् नैयायिकाः प्रकृतिप्रत्ययमिश्रितं पदांशं शक्तं मत्वा पद उच्यते, तेनेव शाब्दिका व्यंग्यस्फोटं वर्णस्फोटः प्रोच्यते। एतत्तु शाब्दिकसम्मतमस्ति। परन्तु श्रीरामाज्ञापाण्डेयः मन्ये नैयायिकानां शक्तं पदं श्रुत्वा प्रभाकरमतस्य खण्डनमकरोत्। तद्यथा मूले अस्यां स्थितौ वाक्यार्थज्ञानमस्माकं कृते

---

185 वै. भू. सार का-69. पू. 382. द्वि.सं. 1999 चौ. सुभा.प्र. वाराणसी

186 प्रभा. टीका-वै. भू, सार, पृ. 451

वाक्यस्फोटस्य विलय एव स्यात्। नापि 'पचति इत्यादौ पदस्फोटव्यवहारः तथा चायं विभागो नहि युक्तियुक्तः ।[187]

अत्र पाण्डयेमहोदयस्याभिप्रायस्त्वयमेवास्ति यत् वैयाकरणानां निष्कर्षभूतस्यवाक्यस्फोटस्य नैयायिकानां पदे विलये सति तस्य लोपो भविष्यतीति। परन्तु प्रभाकरेण यदुक्तं तत्तु वर्णस्फोटस्वरूपं स्पष्टायैवेति, यतो हि प्रकृतिप्रत्ययौ नैयायिकमते शक्ते स्तः न तु वैयाकरणिकाये। अतः पदे वाक्यविलयस्य संशयवशादेव प्रभाकरमतं खण्डितवान् श्रीरामाज्ञापाण्डेयः तन्नसमीचीनम्। यथा चन्द्रेणोपमित मुख चन्द्रो न भवति तथैव नैयायिकानामवधारणयोपमितं भूत्वाऽपि वर्णस्फोटः पदस्फोटो न भविष्यति। अतः पाण्डेयमहोदयस्य धारणा पूर्णतः निर्मूला अस्ति।[188] तथापि इमां विषमतां दूरीकरणार्थ नागेशनिर्दिष्टं स्फोटस्य 'आभ्यन्तर' बाह्यश्चेति रूपद्वयं स्वीकृतवान् श्रीपाण्डेयः। तत्र बाह्यस्फोटस्य व्यक्तिः जातिः चेति भेदी स्वीकृत्याग्रे कथयति यत् जातिव्यक्तिभेदाभ्यामतिरिक्तभेदनामाग्रहोऽस्ति चेत् कल्पितपदं तत्र कल्पितप्रकृतिप्रत्ययौ स्वीकृत्य व्याडिवाजप्यायनयोः व्यक्तिरूपं जातिरूपं चार्थ गृहीत्वा षोडशस्फोटभेदाः कर्तुं शक्यते। तद्यथा मूले प्रोक्तम्-

'नागेशभट्टो नहि अष्टौ स्फोटान् मञ्जूषायां निरदिक्षत, किन्तु केवलम् आन्तरबाह्यभेदेन द्वौ स्फोटौ प्रदर्श्य बाह्यस्फोटस्य जातिव्यक्तिभेदेन द्वावेव भेदौ प्रादर्शयत्। तथा च व्यवहारदृष्ट्या बाह्यस्फोटप्रदर्शने प्राप्ते वक्ष्यमाणरीतिरेवास्माभिरवलम्बनीया। तथा हि- व्यक्तिः पदार्थ इति व्याडिमते व्यक्तिस्फोटः। जातिपदार्थवादिनो वाजप्यायनस्य मते जातिस्फोट इत्येव रूपेण द्वौ स्फोटावभ्युगन्तव्यौ। यदि चावान्तरस्फोटप्रतिपादने आग्रह, तर्हि कल्पितानि पदानि,

---

187 व्या. द. मू. पू. 23. द्वि.सं. 1982, वाराणसी

188 स्फोट सि. की अर्वा, परम्परा रमाकान्त पाण्डेय, भा. द. के 50 वर्ष, पृ. 274, 2006, सागर

कल्पितपदेषु कल्पितौ प्रकृतिप्रत्ययावादाय वक्ष्यमाणपद्धत्या स्फोटः स्वीकार्यः।[189] एवं सति षोडशस्फोटाः सम्पद्यन्ते। श्रीपाण्डेयप्रोक्ता षोडशस्फोटभेदा निम्नप्रकारेण सन्ति-

1. प्रकृतिस्फोटः	2. प्रत्ययस्फोटः
3. प्रकृतिजातिस्फोटः	4. प्रत्ययजातिस्फोटः
5. अखण्डप्रकृतिस्फोटः	6. अखण्डप्रत्ययस्फोटः
7. वर्णस्फोटः	8. वर्णजातिस्फोट:
9. पदस्फोटः	10. पदजातिस्फोटः
11. अखण्डपदस्फोटः	12. अखण्डपदजातिस्फोटः
13. वाक्यस्फोट	14. वाक्यजातिस्फोटः
15. अखण्डवाक्यस्फोटः	16. अखण्डवाक्यजातिस्फोटश्चेति ।

श्रीकोण्डभट्टकृतैः श्रीपाण्डेयकृतैः चोपर्युक्तभेदैः इदं स्पष्टं भवति। यत् कौण्डभट्टः स्फोटव्यंजकभेदेन स्फोटाभेदानां स्थापनामकरोत् । पाण्डेय-महोदयस्तु स्फोट-बोध्यार्थभेदेन स्फोटभेदानां प्रतिपादनमकरोत्। अत्र पाण्डेयमहोदयः कौण्डभट्टोक्तं वर्णस्फोटं प्रकृतिप्रत्ययरूपे पृथक् कृत्वा षड्भेदेषु विभक्तवान्। कौण्डभट्टस्तु व्यक्तिस्फोटं सखण्डममखण्डं च भेदेन विभक्तयति। परन्तु श्रीपाण्डेयमहोदयस्तु जातिमपि सखण्डभेदेनाखण्डभेदेन च विभक्तवान्। इत्थं पाण्डेयमहोदयस्य मतेऽष्टभेदा अधिका जाता। पाण्डेयमहोदयोऽत्र व्यक्तिपदार्थवादिनः दृष्ट्या जातिं जातिपदार्थवादिनः दृष्ट्या व्यक्तिं व्यग्यं मत्यैव स्फोटभेदानां संकल्पनां प्रस्तुतवान् ।

पाण्डेयमहोदयस्योपर्युक्तानां षोडशभेदान् समीक्षयन्नाचार्यो बदरीनाथ-शुक्लमहोदयः कथयति यत् श्रीपाण्डेयकृद्स्फोटविभागाः केवलं व्यञ्जकगतभेददृष्ट्या सन्ति, यदि जातिगतदृष्ट्या विभागाः स्युः तर्हि तेषां स्फोटभेदविवेचने न्यूनता

---

189 व्या. द. भू. पृ. 24. द्वि.सं. 1982, वाराणसी

समागच्छति। यतो हि जातिपदार्थवादिनः मते व्यक्तेः तथा च व्यक्तिपदार्थवादिनः मते जात्याः च पूर्वोक्तस्फोटभेदाद् अवाच्यताकारणात् तेन प्रयुक्तस्फोटभेदाः दुर्घटिता भवन्ति।

श्रीपाण्डेयेन प्रकृतिप्रत्ययोः सखण्डमखण्डञ्च भेदौ उक्त्वा व्यक्तिस्फोटस्य जातिस्फोटस्य च ये षोडशभेदाः कथिताः तान् न्यूनं मत्त्वा श्रीशुक्लमहोदयस्तत्र अखण्डजातिस्फोटः अखण्डप्रत्ययजातिस्फोटश्चेति भेदद्वयं योजयित्वा अष्टादशस्फोटभेदा कृतवान्।[190]

सिद्धान्तमिमं गौरवास्पदमङ्गीकुर्वन् पं. बदरीनाथशुक्लमहोदयः कथयति यत् वाच्यव्यंजकाभ्यामुभाभ्यां दृष्ट्या स्फोटभेदानां कल्पनायामेको दोषोऽयं समागच्छति यद् वर्णवाचकतावादिनां मते वर्णादिभेदाद् अष्ट व्यक्तिस्फोटाः अष्टजातिस्फोटाश्च आहत्य षोडशभेदा भवन्ति। एवमेव अर्थगतजात्याः वाचकतेव वर्णादिगतजात्या एव वाचकतां स्वीकुर्वतां मते वर्णादिगत अष्टजाति-व्यंग्यस्फोटा चाष्टव्यक्तिस्फोटाः, आहत्य षोडशस्फोटा भवन्ति। एवमेव वर्णादिव्यंग्यभेदात् व्यक्तिजातिस्फोटानां द्वात्रिंशत् संख्या भविष्यति न तु षोडश एव। अतः वाच्यभेदेन स्फोटस्य भेदान् न मत्वा व्यञ्जकभेदेन कौण्डभट्टप्रतिपादितं भेदविधानमेव समीचीनमुक्तवान् शुक्लमहोदयः।[191]

आचार्यशुक्ल महोदयस्य समीक्षां दृष्ट्वा पाण्डेयमहोदयस्य रक्षार्थमत्र समागच्छति आचार्यरामप्रसादत्रिपाठिमहोदयो। अत्र महोदयः स्फोटभेदानां संख्यां द्वात्रिंशत्पर्यन्तं कृत्वा कथयति यद् व्याकरणदर्शनभूमिकायां स्फोटस्य षोडशभेदा संख्यानिर्धारणपरका न भूत्वा उपलक्षणमात्रमेवेति। तद्यथा लिखितं पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षाख्ये ग्रन्थे- "व्याकरणदर्शनभूमिकायां षोडश

---

190 स्फोटपिस्फोट, पं. बदरीनाथ शुक्ल, सारस्वती सुषमा, 12.2, पृ. 34-36

191 स्फोट सि. की. अर्वा, पुनः रचना रमाकान्त पाण्डेयः, दर्शन के 50 वर्ष पृ-278, 2006 सागर

स्फोटा"[192] इति कथनं च न संख्यावधारणपरम्, अपि तूपलक्षणपरमिति विभाव्यतां सुधीभिः।[193] अत्र त्रिपाठिमहोदयानुसारं स्फोटस्य बाह्यान्तरयोः भेदयोः निम्नोक्ता षोडश षोडश भेदाः भवन्ति-

1. एकवर्णरूपप्रकृतिस्फोटः
2. एकवर्णरूप्रत्ययस्फोटः
3. अनेकवर्णवत्प्रकृतिस्फोटः
4. अनेकवर्णवत्प्रत्ययस्फोटः
5. अखण्डानेकवर्णवत्प्रकृतिस्फोटः
6. अखण्डानेकवर्णवत्प्रत्ययस्फोटः
7. एकवर्णरूपप्रकृतिजातिस्फोटः
8. एकवर्णरूपप्रत्ययजातिस्फोटः
9. अनेकवर्णवत्प्रकृतिजातिस्फोट
10. अनेकवर्णवत्प्रत्ययजातिस्फोटः
11. पदस्फोटः
12. अखण्डपदस्फोटः
13. वाक्यस्फोटः
14. अखण्डवाक्यस्फोटः
15. अखण्डपदजातिस्फोटः
16. अखण्डवाक्यजातिस्फोटश्चेति।

एतान् बाह्यस्फोटभेदान् आन्तरस्फोटपक्षे स्वीकृते सति द्वात्रिंशत्भेदा गच्छन्ति। लिखितश्चैतत् त्रिपाठिमहोदयेन पाणिनीयव्याकरणे प्रमाण-समीक्षाख्ये ग्रन्थे। तद्यथा मूले-वस्तुतो भेदानां विमर्श क्रियमाणे द्वात्रिंशत्संख्याकाः स्फोटाः प्रतीयन्ते। तथा हि- प्रकृतिप्रत्ययस्फोटी एकवर्णरूपौ द्विविधौ, अनेकवर्णघटितसमुदायरूपौ च द्विविधौ । एतौ पुनः प्रत्येक सखण्डाखण्डभेदाभ्यां द्विविधाविति चतुर्विधी। इत्थं व्यक्तिपक्षे मिलिताः सर्वे षड्विधा जाताः । जातिपक्षे पुनश्चत्वार एव। पदवाक्यस्फोटी च व्यक्तिपक्षे चतुर्विधौ, जातिपक्षे च द्विविधौ। एवं च व्यक्तिपक्षे - सङ्कलया

---

192 व्या. द. भू. पृ. 48-46

193 पा. व्या. प्र. समीक्षा, पृ. 286-287, द्वि.सं. 1967, वाराणसी

दशसंख्याका इमे सम्पन्नाः, जातिपक्षे तु षट् सङ्कलिताः षोडश। अन्तरबाह्यभेदाभ्यां पुनर्भेदैर्द्वात्रिंशत्संख्याका ज्ञातव्याः सूक्ष्मदर्शिभिः शाब्दशास्त्रनिष्णातैः" ।[194]

अत्र आचार्यपाण्डेयस्य आचार्यत्रिपाठिनश्च स्फोटभेदविवेचने मौलिकभेदोऽयमेव यत् पाण्डेयः प्रकृतिं प्रत्ययं च पृथक् परिगणयन्नपि वर्णस्फोटम् पुनः परिगणयति परन्तु आ. त्रिपाठी प्रकृतिं प्रत्ययं च स्फोटभेदेषु मत्वा वर्णस्फोटस्य पृथक् प्रतिपादन नैव करोति। अनेन ज्ञायते यत् त्रिपाठिमहोदयस्य मनसि भाष्यसम्मतसिद्धान्तान् प्रति आस्था आसीत्।

त्रिपाठिनः प्रतिपादितैः उक्तस्फोटभेदैः सुस्पष्टयति यत् स कौण्डभट्टस्यवर्णस्फोटस्य स्थाने प्रकृतिप्रत्ययरूपं भेद मत्वा तं मतमेव व्याख्यातवान्। प्रकृतिप्रत्ययोरपि एकवर्णात्मका नैकवर्णात्मकाश्च भेदान् दृष्ट्वा 'इ' इत्यादयः एकवर्णात्मिकान् सनाद्यन्तादिधातुरूपां नैकवर्णात्मकप्रकृतिनां तथा एतादृशानां प्रत्ययानां स्फोटरूपतां प्रतिपादितवान् । अनयोः जातिपक्षः व्यक्तिपक्ष च दृष्ट्या विभागो शास्त्रसम्मतमेव यतो हि "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्"[195] तथा च "सरूपाणाम् एकशेषएक-विभक्ती"[196] प्रभृतयैः सूत्रमाध्यमैः पाणिनि उभय पक्षी उल्लेखमकरोत्, ययोः सिद्धान्तानुसारी व्याख्यानं महाभाष्येऽपि मिलति। परन्तु आचार्यत्रिपाठिनः स्फोटभेदविषयकसंकल्पना तदा परम्परा विरुद्धा दृष्टिगता भवति यदा तेऽनेकवर्णात्मकेषु प्रकृतिप्रत्ययस्फोटेषु सखण्डत्वमखण्डत्वञ्च भेदः करोति। वस्तुतः प्रकृतिप्रत्ययौ एकवर्णात्मकौ वा नैकवर्णात्मकौ भवताम्, तत्र अर्थबोधकता सखण्डरूपे नैव भवतीति स्पष्टवान् प्रभाकरः। तद्यथा मूले प्रोक्तम्- 'वर्णस्फोटस्य सखण्डाखण्डभेदेन द्वैविध्यं तु न। सुबन्त-तिङन्त तदादिभिन्नस्य वाक्यभिन्नस्य च

---

194 पा. व्या. प्र. समीक्षा पृ. 286 द्वि.सं. 1967. वाराणसी

195 पा. तू 1/2/58

196 पा. सू. 1/2/64

प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपस्य प्रकृतिरूपस्य प्रत्ययरूपस्य चैकवर्णमात्रवर्णस्फोटघटक-वर्णशब्देन ग्रहणात्" ।[197]

वस्तुतस्तु-प्रकृतिप्रत्ययोः सखण्डत्वस्य अखण्डत्वस्य चावधारणा आचार्य-त्रिपाठिनो मौलिकी न भूत्वा श्रीरामाज्ञापाण्डेयस्यावधारणाया विकसितस्वरूप-मस्ति। अत्र श्री बद्रीनाथशुक्लोऽपि श्रीपाण्डेयमतस्य समीक्षां कुर्वन् प्रकृतिप्रत्ययोः सखण्डताया अखण्डतायाश्च निर्देशं कृत्वा श्रीपाण्डेयेन प्रोक्तान् प्रकृतिप्रत्ययौ पक्षे षट्स्फोटभेदान् न्यूनं ज्ञात्वैवाधोलिखितानष्ट-स्फोटभेदान् प्रोक्तवान्-

1. सखण्डप्रकृतिस्फोटः
2. सखण्डप्रकृतिजातिस्फोटः
3. अखण्डप्रकृतिस्फोटः
4. अखण्डप्रकृतिजातिस्फोटः
5. सखण्डप्रत्ययस्फोटः
6. सखण्डप्रत्ययजातिस्फोटः
7. अखण्डप्रत्ययस्फोटः
8. अखण्डप्रत्ययजातिस्फोटः[198]

अयमाशयः - वर्णादय समस्तभाषाघटकतत्वानां स्फोटरूपतायाः संकेतो भाष्याद् गृहीत्वा भट्टोजिदीक्षितकौण्डभट्टप्रभृतयः शाब्दिका वर्ण-पद-वाक्यभेदेषु तं विभक्तवन्तः। सूत्रकारस्याभिमते जातिव्यक्तयोः पक्षे संकेतं प्राप्य नव्यवैयाकरणाः पतञ्जलिं भर्तृहरिञ्च प्रमाणं ज्ञात्वा जातिव्यक्तिभेदाभ्यां तथा च सखण्डाखण्डाभेदाभ्यां सम्पुष्ट्य सिद्धान्तमिमं स्थापितवन्तः । तेषां विरुद्धे स्वातन्त्र्योत्तरकालीनैः रामाज्ञापाण्डेय-रामप्रसादत्रिपाठि बदरीनाथशुक्लप्रभृतिभिः मूर्धन्यशाब्दिकैः कृतः प्रयासः परम्परा पूर्णतः न समावेशयति। इत्थं त्रयाणामाचार्याणां प्रकृतिप्रत्यययोः पक्षे अखण्डानां सखण्डानां भेदानां प्रतिपादनं पूर्णतः युक्तियुक्तं न भूत्वा पुनर्व्यवस्थापनस्यापेक्षां करोति।

---

197 प्रमाटीका, वै भू सा.पृ. 448

198 सारस्वती सुषमा, 12.2, पृ. 36

उपर्युक्तानां भेदानां समर्थने यदि परम्परायाः प्रमाणस्वरूपे प्रस्तुतिः सम्भवेत् तथा चात्र समागतानां विप्रतिपत्तिनां निवारणं कृत्वा उपस्थापना भवेच्चेदुपर्युक्तानामाचार्याणां स्फोटभेदविषयक प्रयासो स्वातन्त्र्योत्तरकाले व्याकरणशास्त्राय उपलब्धिः सेत्स्यति नात्र संशयः। इत्यलमत्र विस्तभयेन।

(iii) स्वातन्त्र्यात्परं व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या मोक्षनिरूपणम्

मया बहुधा श्रुतं यत्-सा विद्या या विमुक्तये इति अर्थात् कस्यापि शास्त्रस्याध्ययनस्य प्रयोजनमुद्देश्यं या मुक्तिर्वा मोक्षं वेति भवति। भारतीयासु चतुर्दशविद्यासु व्याकरणशास्त्रस्य स्थानमन्यतमोऽस्ति। कथमत्र शब्दब्रह्मसमुपासकानां शाब्दिकानां मते मोक्षलाभो भवतीति विषयमधिकृत्य किञ्चिद् निवेदयामि।

मोक्षविषयः प्रायः सर्वेषु शास्त्रेषु सम्यक् विमर्शितः । व्याकरण-शास्त्रस्यैतिह्ये मोक्षव्यवस्थामदृष्ट्वेव सोमानन्देन तच्छिष्येण चोत्पलदेवेन व्याकरणशास्त्रत्वं निराकृतम् आसीत्। परन्तु तन्न समीचीनं तयो व्याकरण-शास्त्रस्य मोक्षविषयकस्याज्ञानत्वात् ।

स्वातन्त्र्यात्पूर्व मोक्षतत्वस्य स्वरूपम् -

शब्दस्य परेण ब्रह्मणा साम्यमिति भगवता पतञ्जलिना व्याख्यातम्। तद्यथा-

चत्वारि शृङ्गास्त्र्योऽस्यपादाः द्वेशीर्षे सप्तहस्तासोऽस्य।

त्रिधाबद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेश।।[199]

ऋग्वेदोक्तऋचाया अयमाशयः-

चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च त्रयोऽस्यपादाः लडादिविषयाः। त्रयो भूतभविष्यद्-वर्तमान-कालाः द्वेशीर्षे द्वौ

---

199 ऋग्वेद सं. 4.5.53

शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च व्यंग्य-व्यञ्जक भेदात्। सप्तहस्तासोऽस्य तिङा सह सप्तसुब् विभक्तयः। त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धः वृषभः इति वृषभत्वेन रूपणं क्रियते। वर्षणात् वर्षणञ्ज्ञानपूर्वकानुष्ठानेन च फलप्रदत्त्वम्। रोरवीति शब्दं करोति। रौतिः शब्द कर्मा। महोदेवो मर्त्यानाविवेश। महान् देवः शब्दः मर्त्यान् मरणधर्माणः मनुष्यास्तानाविवेशः।[200] भर्तृहरिणाऽपि ब्रह्मकाण्डे लिखितं यत् जगन्निदानं स्फोटाख्योनिरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्मैवेति तद्यथा-

"अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः" ।।[201]

अस्यायमाशयः-

अनादिनिधनमुत्पादविनाशरहितमत एव नित्यम्। पूर्वापरीभावर-हितमत उपसंहृतक्रमञ्च यदक्षरमविभक्तः ककारादि वर्णरूपाया वैखर्याः वाचोनिमित्तम् सद् बाह्यार्थवासनया अविद्यारूपया अर्थभावेन घटपटादिरूपेण विवर्तते प्रतीयते। यतः शब्दाख्यात् ब्रह्मणः जगतः विकारजातस्य प्रक्रिया उत्पत्तिर्व्यवहारो वा तत् शब्दतत्त्वं परावाग्रूपं ब्रह्मैवेति।

अर्थात् सर्वग्राह्यग्राहकाकारवर्जिता, अपरिच्छिन्ना सर्वतः संहृतक्रमा परावाग् ब्रह्म तदेवाविद्या लक्षणयान्तः पश्यदवस्थया भोक्तृतारूपया विशिष्टं ज्ञेयरूपशून्यं चैतन्यमात्रं जीव इत्यभिधीयते। लिखितमस्ति वाक्यपदीये यत् व्याकरणमेव मोक्षस्य सरलमार्गो। तद्यथा-

"इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्।

इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः"।।[202]

---

200 महामाष्य, 12. 1999, मो. ब.दास, दिल्ली

201 वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्ड, का-1

महाभाष्यकारेणापि "एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति इत्यादिना साधुशब्दप्रयोगेण कामपूर्तिः प्रतिपादिता। किञ्च-

"नाकमिष्टसुखं यान्ति चतुर्भिर्वाडपै रथैः।

अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः"।।[203]

अनया कारिकयाऽत्र स्वर्गप्राप्तिरपि साधुशब्दप्रयोगेण परिदर्शिता, तथापि मोक्षप्राप्तिः कयारीत्या भवतीति प्रश्नस्य समाधानं भाष्याक्षर-समालोचनया न ज्ञायते। तत्र व्याकरणाध्यनस्य मुख्येषु पञ्चप्रयोगेषु आनुषङ्गिकेषु त्रयोदशप्रयोजनेष्वपि मोक्षप्राप्तिमार्गोऽपरिगणित एव।

वेदान्तकल्पलतिकायां मोक्षनिरूपणैकफलिकायाम् लिखितमस्ति- 'औपनिषदास्तु भगवता नीला चलनायकेन नारायणेनानुगृहीता निरतिशया-नन्दबोधरूप आत्मैवानाद्यविद्यानिवृत्त्युपलक्षितो मोक्ष इत्याचक्षते । एवमेवास्मिन् प्रसङ्गे पतञ्जलिना लिखितम् – 'शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्दः आह तदस्माकं प्रमाणम्।'[204]

स्वातन्त्र्यात्परं शाब्दिकमते मोक्षनिरूपणम् -

स्वातन्त्र्यात्परं व्याकरणशास्त्रे श्रीरामाज्ञापाण्डेयमहोदयैर्मोक्षतत्त्व-स्वरूपस्य व्याख्यानं प्रथमतया कृतम्। तेनेदम् तत्त्वं व्याकरणदर्शनभूमिका' इत्याख्ये ग्रन्थे प्रतिपादितम्।

---

202 वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्ड, का. 16

203 महाभाष्ये, 3.1.28 उद्धृतम्

204 महाभाष्य-1. पृ. 366

अस्माकं वैयाकरणानां श्रुतेः प्रामाण्येन मोक्षक्रमः-

लिखितं व्याकरणदर्शनभूमिकायाम् श्रीरामाज्ञापाण्डेयमहोदयेन। तद्यथा "भाष्यसूचितानां श्रुतिप्रमाणकानामस्माकं मते श्रुतिरेव भगवती यदाह तत् प्रमाणम्। एवञ्च महाभाष्ये चत्वारि, उत त्वः सक्तुमिव इत्यादिश्रुति-भिनिर्दिष्टं मोक्षस्वरूपं दर्शयामि। तत्रासु अन्यतमामेव श्रुतिमवलम्ब्य हरिवृषभेण-

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम्।

प्राहुर्महान्तं वृषभं येन सायुज्यमिष्यते।।[205]

अस्या व्याख्या कृता रामाज्ञापाण्डेयेन, तद्यथामूले- एतेन सर्वेश्वरः सर्वशक्तिसम्पन्नो वृषभः तस्मिन् खलु वाग्योगवित् शास्त्रजशब्दज्ञानपूर्वक-प्रयोगेण क्षीणपापः पुरुषो विच्छिद्याहारग्रथीन् अत्यन्तं संसृज्यते ।

यद्वा त्रिषु स्थानेषु नाभादुरसि कण्ठे बद्धः पुरुषो यदा ज्ञातया त्रिविधया वाचा विशिष्टो भवति, तदा त्रिविधबन्धापगमे शुद्धो बन्धरहितोऽ-वतिष्ठते, स एव मोक्षपदेन व्यवह्रियते।

यद्वा 'शुङ्गेन सन् मूलमन्विच्छ सौम्य इति श्रुत्युक्तपद्धत्या साधको वैखरीमध्यमापश्यन्तीरूपान् ग्रन्थीन् भिनत्ति, तदा सा चिच्छक्तिः परा प्रकाशते इति सैव मोक्षावस्था।[206]

अयं भावोऽत्र यत् शाब्दिकानुसारेण पराख्यवाचः साक्षात्कारः एव मोक्षः कथितः। साधको गुरुणोपदिष्टमार्गेण पराख्यां वाचं साक्षात्करोति। अत्र

---

205 वाक्यपदीयम्, 1.131

206 व्या. द. भू. पृ. 66-70, द्वि.सं. 1982, वाराणसी

मोक्षावस्थायामपि नहि शक्तीनां विलयः स्वीक्रियते, तासां यथावज्ज्ञानव-स्थाया एव मोक्षशब्दवाच्यत्वात् ।

भर्तृहरिणा वाक्यपदीये प्रोक्तं नित्यशब्दविषये-

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम्।

प्राहुर्महान्तं वृषभं येन सायुज्यमिष्यते।।

तस्माद् यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद्ब्रह्मामृतमश्नुते ।।[207]

अन्तिमकारिकया फलमपि प्रदर्शितं भवति। गौरीनाथशास्त्रिणाऽत्र लिखितं यत्-वैयाकरणमते मोक्षदशायां तादृशी एवं स्थितिर्भवति, यथा परस्परभिन्नानामपि कलानां कालशक्तिवृत्त्यसमाविष्टानां शब्दब्रह्मणि अभेदेनावस्थानं भवति ।

मोक्षप्राप्तौ रीतिः

अत्र लिखितं रामाज्ञापाण्डेयेन तद्यथा एवं च सैव विच्छिक्तिः परब्रह्मरूपा त्रिविधबन्धभेदनेन प्रकाशते । अनया पद्धत्या यदातेषां ग्रन्थीनां साक्षात्कारो भवति, समाधी तदा त्रिविधवाक्प्रलये ब्रह्मरूपा परावशिष्यते, सैव मोक्षः बन्धस्यच्छेदे तत्स्वरूपं विद्योतते। तत्र साधनक्रमश्च उद्वयम् इति मन्त्रेणोच्यते।[208]

स्वातन्त्र्योत्तरकाले गौरीनाथशास्त्रिमहाप्रभुलालगोस्वामिमहोदयाभ्या-मपि[209] श्रीमतः पाण्डेयस्य मोक्षविषयको सिद्धान्तोऽयं पल्लवितः ।

---

207 वाक्यपदीयतः 1-131-32

208 व्या. द. भूमिका. पू. 72. द्वि. सं. 1982. वाराणसी

209 ब्रह्मसायुज्यम् (वैयाकरणसम्मतम्) श्री गौरीनाथ शास्त्री, सासु 36.1-4. 33-41, 2038. वैक्रमाब्दे

(iv) "पाणिनीयव्याकरणदृष्ट्या आधुनिकभाषासिद्धान्तानाम् उत स्वातन्त्र्यात्परं भाषाविषयकसिद्धान्तानां व्याकरणगम्यता न वेति पर्यालोचनम्"

भाषाविषयक विशिष्टज्ञानं यत्र विद्यते तं भाषाविज्ञानं प्रोच्यते। प्रायेण सर्वेषां शिक्षितानां जनानां विचारो यद्- भाषाविज्ञानमिति प्रसिद्ध शास्त्रं तदाधुनिक किञ्चिच्छास्त्रमेव। यतो हि आधुनिकैः शाब्दिकैः संसारे तत्र तत्र पुराद्यत्वे च प्रचलितानां प्रसिद्धानां भाषाणां यादृशं सविस्तरमध्ययनं क्रियते न तथा प्राचीनैः शाब्दिकैर्भारतीयैः पाश्चात्यैर्वा कृतमध्ययनमवलोक्यते। पाणिनिकात्यायनपतञ्जलि-प्रभृतिभिः प्राचीनैर्भारतीयैः मूर्द्धन्यशाब्दिकैभारतीयानां भाषाणां विशेषत संस्कृत-भाषाया अध्ययने महान् प्रयत्नः कृतः न तु तस्मिन् काले प्रचलितानां प्राप्तविकासानां लेटिन ग्रीक्-आदिविदेशीयभाषाणामध्ययने। एवमेव सुकरात अरस्तूप्रभृतीनां प्राचीनयवनाचार्याणां तदानीं समावाप्ताश्चर्यजनकविकासायाः संस्कृतभाषाया लेशतोऽपि ज्ञानमासीदिति प्रमाणाभावात् वक्तुं न शक्यते।

स्वातन्त्र्यात्पूर्वभाषाशास्त्रस्य विकासः

अस्माकं मुनीनामृषीणाञ्च मनसि वाग्विषयकं शब्दविषयकञ्च महद् जिज्ञासा प्रादुरभवत्। अस्मिन् विषये तेषां त्रिविधा विचारशैली आसीत्। तद्यथा-

प्रथमस्तावदस्माकं चिरन्तनानामृषीणां मनुष्यस्वरूपविषये महती विचिकित्सासीत्। मनुष्यस्य किं स्वरूपम् । वाक् च मनुष्यस्याध्यात्मिकेषु तत्त्वेषु विशिष्टतममिति, तामप्यधिकृत्य तैः सुसूक्ष्मं विचारः कृतो दृश्यते। केयं वाक् तस्या मनुष्यसंबन्धिभिरितरैस्तव्यैः सह कः सम्बन्धः। इत्थं प्रश्नान् समुद्भाव्य तेषां बहुधा समाधानं कृतम्। ब्राह्मणग्रन्थेषूपनिषत्सु च वाकस्वरूपावेदकान्यसंख्यानि वाक्यानि समुपलभ्यन्ते येषु निपुणं विचार्यमाणेषु वाग्विषकाणां महद् वैचित्र्यं प्रतीयते। तद्यथा-

(i) सा या सा वागासीत् सोऽग्निरभवत्, यागिति पृथिवी, वागित्यन्तरिक्षम् इति जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणो (2-2.1 4.22.11)

(ii) वाग् हि यज्ञः, वाग् वै ब्रह्म इत्यैतरेयब्राहाणे (4.23. 5.24)

(iii) वाग वै मतिः। इति यजुर्वेदे (13.45)

(iv) वाक् प्रजापति, सा या सा वागसौ स आदित्यः। इति शतपथ ब्राह्मणे (10.5. 14)

(v) वाग् वै वायुः। इति तैत्तिरीयब्राह्मणे चोपलभ्यमानानि तत्सदृशान्यन्यत्र च दृश्यमानानि वाक्स्वरूपबोधकानि वाक्यानि वाचः सकलतत्त्वान्तराभेदं द्योतयन्ति। इदं सर्वस्य वागात्मकत्वरूपं शब्दाद्वैतनाम्ना प्रसिद्ध तत्त्वमेव प्राचीनभारतीयभाषाविज्ञानस्य मूलतत्त्वं यदानागेशं सर्वैर्वैयाकरणैः वैशिष्ट्येन भर्तृहरिणा वाक्यपदीये विस्तरतोवर्णितमुपलभ्यते ।[210]

द्वितीयविचारशैली विशेषतो भारतीयदार्शनिकानामासीत्। तैः प्रमाणानि कति स्वीकर्तव्यानि, तेषां किं स्वरूपम्, तेषाञ्च परस्परं किं वैलक्षण्यमिति वैशिष्ट्येन समीक्षतम्। तत्र न्याय-सांख्य-बौद्ध-वैशेषिक-प्रभृतयैराचार्यैः शब्दप्रमाणस्य प्रमाणत्वविषये पक्षे विपक्षे च विमर्शः कृतः। येन दार्शनिकग्रन्थेषु शब्दविषयको महान् ज्ञानराशिः सञ्चितो दृश्यते। शाब्दिकैरपि शब्दस्वरूपावबोधनेऽर्थतत्त्वनिर्धारणे चास्य ज्ञानराशेराश्रयणं कृतमिति वाक्यपदीयावलोकनेन वक्तुं शक्यते।

या इयं तृतीया विचारशैली शब्दस्य स्वरूपायबोधने सा किल शाब्दिकानां प्रातिस्विकी शैली। भारतीयसंस्कृतौ भगवतो वेदस्य कीदृशं स्थानमिति जानन्त्येव विद्वांसः। यानीमानि वेदाङ्गानि तानि सर्वाण्यपि वेदरक्षाप्रयोजनकानीति

---

210 प्राचीनभारते भाषा विज्ञानं श्री को. अ. सुब्रह्मण्य अय्यर सारस्वती सुषमा, पृ. 57, पौष, सं.-2007

विदितमेवैतत् सर्वेषाम्। शिक्षासंज्ञकस्य वेदाङ्गस्यापि वेदरक्षैव प्रयोजनमिति सत्यमस्ति। तस्मिन् हि वेदाङ्गे वैदिकशब्दगतवर्णानां स्थानकरणप्रयत्नादि-निरूपणेनोच्चारणविधिः, सुष्ठु वर्णितो दृश्यते।

आधुनिककाले भाषाविज्ञानस्य त्रयो विभागाः स्वीक्रियन्ते, वर्णविज्ञानं रूपविज्ञानम् अर्थविज्ञानञ्चेति। यानि आङ्गलभाषायां Phonetices Morphology semantics इति नाम्ना प्रसिद्धानि ।[211] वर्णविज्ञानमेव प्राचीनशिक्षाग्रन्थानामेको विषयः। यद्यप्याधुनिकयुगे पाश्चात्यैर्विद्वद्भिर्न केवलं स्वान्तः परीक्षया, परन्तु यन्त्रादिप्रयोगेणापि वर्णस्वरूपावबोधने प्रयत्नः क्रियत इति वर्णस्वरूपस्य यथावदबोधनं तेषामधुना सुलभं तथापि वैदिकशब्दगतवर्णस्वरूपप्रतीतिः परम्परागतोच्चारणसम्प्रदायज्ञानसहितशास्त्र-ज्ञानाद् यादृशी भवति न तदधिका यन्त्रादिप्रयोगेणापि भवतीत्यपि कतिपयानां विदुषां चिन्तनम्। वस्तुतस्तु या शैली प्राचीनैः शिक्षाकारैः समादृता तामवलम्ब्य यन्त्रादिप्रयोगञ्च सम्प्रयुज्याधुनिकैः भाषाकोविदैर्जगति समुपलब्धानां सर्वासामपि भाषाणां वर्णस्वरूपावबोधने प्रयत्नः क्रियत इति प्राचीनभारतीयवर्णविज्ञानादेव प्राप्तवेगमाधुनिकं वर्णविज्ञानमिति वक्तुं शक्नोमि ।

भाषाविज्ञानस्य विकासेऽष्टाध्याय्या महत्त्वम्-

सर्वे विचक्षणा जानन्ति यत् ऊनविंशे ख्रिस्ताब्दे यदा पाश्चात्त्यैर्विद्वद्दि-भिर्भगवत्पाणिनिकृताष्टाध्याय्या इदम्प्रथमतया परिचयः कृतस्तदाप्रभृत्येवाधु-निकभाषाविज्ञानस्य पारमार्थिकी उन्नतिः प्रारभत इति वक्तु शक्नोम्यहम्। यतो हि तैरष्टाध्याय्यां केचिद् गुणा दृष्टा, कानिचित् तत्त्वानि समुपलब्धानि, येषां साहाय्येन

---

211 प्राचीनभारते भाषा विज्ञानम् श्री को. अ. सुब्रह्मण्य अय्यर, सा.सु. पृ. 56. पौष, स. 2007

तैः पृथिवीगतसर्वभाषाणामध्ययनं कृतम्। भाषाविज्ञाने मानुष्या वाचः किं स्वरूपम्, भाषागतानां रूपाणां कथमन्वाख्यानं कर्तव्यम्, प्रकृतिप्रत्ययविभागः कथं कर्तव्य, प्रत्ययवाच्यानामर्थानां कथं निरूपणं कर्तव्यम् भाषाणामुपभाषाणामुत्पत्तौ मूलं कारणान्वेषणम्, संसारे विद्यमानानां भाषाणां मूले का भाषा आसीत्, भाषाद्भाषोत्पत्तिः कथं सम्भवति, कियत्कालात्परं भाषायामूले स्वरूपे विकृतिर्भवितुमर्हति उत का भाषा विकृतिरहिता भवितुं शक्नोतीत्यादयो बहवो विषयाः समागच्छन्ति।[212]

उपर्युक्तेषु एतेषु विषयेषु कतिपयेषु विषयेषु भगवतः पाणिनेरपि, प्राचीनैर्यास्काचार्यैः स्वकीये निरुक्ते भाषाविषयकाः केचित् प्रश्नाः समुदभाविताः येऽत्यन्त सरसा महत्त्वपूर्णाश्च भवन्ति। तद्यथा संस्कृतभाषायां कतिविधानि पदानि सन्ति, किमाख्यातानीव नामान्यपि धातुजानि, उपसर्गाणां कः कोडर्थः इत्यादयः। शाब्दिकानां शब्दार्थमुखप्रेक्षिता अस्ति न तु वस्तुमुखप्रेक्षिता, तस्माद् वैयाकरणानां सिद्धान्तेषु वैशिष्ट्यमागच्छति । शब्दार्थमुखप्रेक्षितामाश्रित्यैव तैर्बहूनां प्रश्नानां समाधानं कृतम्। तद्यथा को नाम कालः, क्रियायाः किं लक्षणम्, सर्वेषां शब्दानां किं जातिरेवार्थोऽथवा द्रव्यम्, गुणस्य किं स्वरूपम्, द्रव्यस्य किं लक्षणमित्यादयः। तद्यथा-

वर्णागमो वर्णविपर्यश्च, द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।

धातोरतदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरूक्तम्।।

'चत्वारि पदजातानि नामाख्यातो चोपसर्गनिपाताश्च' ।[213]

---

212 भाषा-विज्ञान एवं भाषा शास्त्र डॉ. क. दे. द्विवेदी, पृ. 4.5. 18

213 निरुक्त-1.1

'अर्थनित्यः परीक्षेतः ।[214]

कालविषये वाक्यपदीये ग्रन्थे बहूनि मतानि सुस्पष्टीतानि। तत्र हेलराजेन लिखितम् नास्माभिर्दर्शनविवेकः, किन्तु शाब्दे व्यवहारे यदङ्ग तत् परीक्ष्यम्। अस्ति च भिन्नकालः शाब्दो व्यवहार, अभूत्, अस्ति, भविष्यति इति। तत्र यथायोगमविचारितरमणीयः कालोऽभ्युपगन्तव्य" इति।[215]

पाणिनीयव्याकरणे भाषाविज्ञानविषयकसिद्धान्तानां सोदाहृणेन स्पष्टीकरणम्-

आधुनिका उत स्वातन्त्र्योत्तरकालस्य भाषाविज्ञानविदो वर्णानां संख्याविषये स्थानप्रयत्नविषये कालविषये चात्र व्याकरणशास्त्रे तत्सहचरेषु शिक्षाशास्त्रेषु च बहुविधानाक्षेपान् कुर्वन्ति। अत्राहं क्रियमाणानामाक्षेपानां समाधानं पाणिनीयव्याकरणदृष्ट्या ददामि। तद्यथा-

1. **तत्र इमे संख्याविषयका आक्षेपा** यत् पाणिनीयव्याकरणे ऋ लृ इत्येतौ स्वतन्त्रौ वर्णौ स्वीकृतौ स्तः, तयोः स्वीकारो न युक्तः। रेफ एव इकारस्य मात्रां लकाररेफयोश्च स्वरस्य मात्रां मेलयित्वा एतयोः स्वरूपं निष्पद्यते । अत्र समाधानमस्ति यत्- 'ऋ लृ' विषयकमुच्चारणं यादृशं करणीय तादृशमुच्चारणं कर्तु ये न शक्नुवन्ति, न वा जानन्ति, नापि वैदिकानां सम्प्रदाये क्रियमाणं यथावदुच्चारणं शृण्वन्ति, स्वयं च रि-शब्दवद् ऋकारमुच्चार्य इत्थमाक्षिपन्ति । तैश्च महानुभावैर्ध्वनिपक्षे इदमानेयं यदयम् ऋवर्णः सम्पूर्णोऽपि मूर्धन्यः,

---

214 निरूक्त-2.1

215 वाक्यपदीयम् वाक्यकाण्ड कारिका-58

रिशब्दो न पूर्णतया मूर्धन्यः, अपि न मूर्धास्थानापेक्षया तालुस्थानस्याधिको व्यापार इति उभयोर्वैलक्षण्यं बोध्यम्।[216]

2. **आधुनिकभाषासु 'ङ, ज़-छ-ख़'** इत्यादीनामनेकेषां वर्णानां व्याकरणादावनिर्देशाद् निरूपणं न्यूनताया अपि तुच्छमेव। व्याकरणशास्त्रे शिक्षाशास्त्रे च यावन्तो वर्णा निर्दिष्टाः सन्ति, तावन्त एव साधवः वर्णाः सन्ति । यथैकस्यैव शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशा भवन्ति तथैकस्यैव वर्णस्य वर्णान्तरप्रभावेण स्थानप्रयत्नादिषु तारतम्येन वा नानाभेदोपभेदा सम्भवन्ति। उपर्युक्ता ड़-ज' इत्यादयो वर्णा अपीदृशा सङ्करसृष्टिभूता एव सन्ति, परन्तु भाषाविज्ञानदृष्ट्या एतद् भाषायाः ह्रासो नास्त्यपितु विकासो एव।

3. **वर्णोच्चारणकालविषयेऽपि भाषाविज्ञानवादीनां बहव आक्षेपा तद्यथा-** वर्णानामुच्चारणे यावान् काल उपयुज्यते स एवं मात्रा इत्युच्यते। यन्त्रेषु परीक्षणे कृते यद्यपि तस्य कालस्यानेकधा विभागाः सम्भवन्ति, तथापि सामान्यतः पञ्चधाभ्युपेयते विभागाः ह्रस्वार्धम्, दीर्घः ईषद्दीर्घः, प्लुतश्चेति। व्याकरणशास्त्रादिषु त्वर्धमात्रा, ह्रस्वः, दीर्घः प्लुतश्चेति चतुर्विध एव स्वीकृता इति न्यूनता दर्शिता।[217] एवम् आधुनिकभाषावैज्ञानिकैः ह्रस्वस्योच्चारणे यावान् कालोऽपेक्ष्यते ततो द्विगुणो दीर्घोच्चारणे, त्रिगुणश्च प्लुतोच्चारणे इति यार्श्वप्रणाली सा नाद्रियत एभिर्यन्त्रपरीक्षकैः । तेषां मतमस्ति यत् दीर्घ ह्रस्वापेक्षया न द्विगुण एव काल, अपि तु क्वचिद् न्यूनः, क्वचिदधिकोऽपि।

---

216 प्राचीनभारते भाषाविज्ञान-आ. रामप्रसाद त्रिपाठी, सासु. 2. 27 व. 1 अ. ज्येष्ठ 2026 वि.

217 भाषाविज्ञान-भोलानाथ तिवारी, पृ.-308. सं. 2000

अत एव ईषद्दीर्घं इत्यपि वर्णकालविभाग उक्तः। एवमेव प्लुतोच्चारणेऽपि न त्रिमात्राकालो निश्चितो दृश्यते यतो हि अतिदूरतः सम्बोधनेऽन्त्यस्वरस्य प्लुतस्य त्रिमात्राकालादधिक एव कालः प्रयोगेऽनुभूयते। अत्र तु व्यञ्जनं चार्धमात्रिकमिति सामान्येनार्धमात्राकाल एव समेषां व्यञ्जनानामिति समीचीनं नास्ति, इत्येवमाक्षेपा व्याकरणस्य शिक्षाशास्त्रस्य च रहस्यानवबोधमूलका एवेति निश्चितं वक्तुं शक्नोमि। यतो हि साधुत्वेन स्वीक्रियमाणानां वर्णानां कियान् काल इत्येव भारतीयशास्त्रेषु निर्णीतमस्ति, न कस्यां स्थितौ कस्य वर्णस्य (ध्वनेः) कियान् कालः सम्भवतीति ।

एतेषामाक्षेपाणां व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या शिक्षाशास्त्रदृष्ट्या चेत्थं प्रकारेण समाधानानि सन्ति- यच्च भाषावैज्ञानिकैः पञ्चविधकालविभागेन शास्त्रीयकालविभागे न्यूनत्वं दर्शितम्, तदपि न समीचीनमस्ति। यतो हि अस्माकं शास्त्रे चत्वार एव वर्णकालाः न स्वीकृताः सन्ति, अपि तु 'परमाणु-अणु-पादमात्रा-अर्धमात्रा-सपादमात्रा-द्विमात्रा-त्रिमात्रा इत्येवं रूपेण नानाविधा वर्णकालाः स्वीकृताः सन्ति ।

व्यञ्जनवर्णविषयकं समाधानमित्थमस्ति यद्- अस्माकं शास्त्रविद्वद्भि-स्त्वर्धमात्राकाल उच्चारितानामेव तेषां साधुता (शास्त्रीयता) स्वीकृता, नान्यथेत्येव तात्पर्यम्। न ह्यस्य वर्णस्य (ध्वनेः) इत्येव काल उच्चारण भवतीति भारतीयशब्दशास्त्रज्ञैर्नियम्यते। तथापि यस्य वर्णस्य इयति काले उच्चारणम्, तस्यैव तच्छब्देन व्यपदेश इत्येव बोध्यते। यथा य एकमात्रिकः वर्णः स एव ह्रस्वपदेन प्रोच्य सन् व्याकरणादिशास्त्रेषु साधु, यश्च वर्ण, ततो न्यूनाधिकमात्र, सोऽपि आधुनिकभाषावैज्ञानिकदृष्ट्या स्वरो भवतु, परन्तु भारतीयशास्त्रे ह्रस्वपदेन तस्य व्यवहारो न भवति। एवमेव दीर्घादिभेदाः भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या सन्ति परन्तु न ते

भारतीयशास्त्रे दीर्घादिभेदेन स्वीक्रियन्ते इति आशिंकोभेदो भूत्वाऽपि पाणिनीयव्याकरणस्य वैशिष्ट्यं विकासं च द्योतयति।

4. **पाश्चात्यभाषाशास्त्रिणामनुसारेण** - वर्गस्य द्वितीयचतुर्थी वर्णौ हकारे परिणन्तुं शक्येते, परञ्च हकारो द्वितीयचतुर्थयोर्वर्णयोर्न परिणन्तुं शक्तः। वस्तुतस्तु नियमोऽयमौत्सर्गिक एव, न तु पूर्णरूपेण सत्यम्। अनेकत्र हकारस्थाने द्वितीयचतुर्थवर्णी दृश्यते।[218] तद्यथा नियमस्यास्य बाधकानि कतिपयानि उदाहरणानि-

1. दाहशब्दः संस्कृतभाषीयः, तस्य प्राकृतभाषायां 'दाघः' इत्युच्चारणं क्रियत, एवम् इह शब्दस्य 'इघ' इति प्रयोगः।

2. 'नहुष' इति संस्कृतस्य पालिभाषायाम् नघुष इति प्रयोगो भवति।

3. चीनदेशीयभाषायां होम' शब्दस्यार्थे 'घोम' शब्दः प्रयुज्यते।

4. यथा संस्कृतस्य गुहा इति शब्दो हिन्दीभाषायां 'गुफा' इति रूपेण प्रयुज्यते।

5. पञ्जाबप्रान्ते सिंह शब्दस्य 'सिंध' इति प्रयोगो दृश्यते गुरुमुखीभाषायाः प्रभावात्।

अतो आधुनिकभाषावैज्ञानिकैः ये नियमा प्रतिपादिता न ते सर्वे व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या गम्या। अत्रास्माकं शास्त्रे तु 'वाग्घरिः' इत्यादिप्रयोगेषु हकारस्य स्थाने चतुर्थ घकारादिमादिशन् स्वीयं प्राचीनभाषावित्त्वं सूचितं महर्षिपाणिनिना।

---

218 भाषाविज्ञान डॉ. मङ्गलदेव शास्त्री, पृ. 182

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्" इति शिक्षावाक्येन इदं बोध्यते यदेतेन स्थानेन एतेन प्रयत्नेन चायं वर्ण उच्चारणीयः, तथैव तस्य साधुत्वं नान्यथा। भाषाविज्ञानानुसारं तु स्वस्वोच्चारणप्रकारेण यस्य वर्णस्य यादृशमुच्चारणं क्रियते तादृशमेवोच्चारणमनुसृत्य तत्तद्वर्णस्य स्थानादिकं यन्त्रपरीक्षया सम्यक्तया निर्णीयते तथा च देशकालादिभेदेन कण्ठताल्यादिभेदेन चैकस्यैव वर्णस्य नानाविधमुच्चारणं कथं जातमिति सर्वमनुभूयते । तदेव स्वैरमुच्चारणं यन्त्रेण परीक्ष्यते। व्याकरणेन शिक्षाशास्त्रेण तु तत्तद्वर्णस्य तत्तस्थान विधीयते अतोऽपि ज्ञायतां यत् स्वेच्छया सम्भावितमन्यथोच्चारणं यदि प्राप्तं न स्यात्, तदा वाच उच्चारणे विधि कथं सम्भवेत् ? इत्थं च द्वयोर्न कोऽपि विरोधो लक्ष्यते।[219]

समासतः-

भाषाविज्ञाने ध्वनि-विज्ञानस्य पद-विज्ञानस्य वाक्य-विज्ञानस्य अर्थ-विज्ञानस्य च मुख्यतया अध्ययनं क्रियते। एतेषु सर्वेषु विषयेषु भारते पाणिनीयव्याकरणे उत तमधिकृत्य विरचितेषु महाभाष्यवाक्यपदीयादिषु ग्रन्थेषु बहुकार्यं सञ्जातम्, तथापि व्याकरणशास्त्रे शब्दरूप साधन; वाक्य-विन्यास, वाक्य-प्रयोगश्चेति प्रमुखाः विषया सन्ति ।

भाषा-विज्ञानन्तु व्याकरणस्यापि व्याकरणमस्ति व्याकरणस्य दार्शनिकनियमानां को दार्शनिकाधारो वर्ततेऽस्य निरूपणं भाषाविज्ञानं करोति। शब्दार्थसम्बन्धः प्रकृति-प्रत्ययोः मौलिकोऽर्थः कः, पद-विभाजनस्याधारो क. प्रभृतीनां विषयाणां दार्शनिकदृष्ट्या विवेचनं भाषाविज्ञानमेव करोति।[220]

---

219 पाणिनीय व्या. भाषाविज्ञानं च डॉ. रामप्रसादत्रिपाठी, सासु, 27.1. पृ. 23. ज्येष्ठ पूर्णिमा, सं. 2026

220 पाणिनीयव्याकरणस्य भाषावैज्ञानिक व्याख्यानम्-डॉ. धनश्याम उनियालः अमरग्रन्थ पब्लिके-दिल्ली-2004

भाषाविज्ञाने व्याकरणे च विवेचनं विश्लेषणञ्चेति तत्त्वद्वयं प्रमुखमस्ति। उभयत्र भाषायाः सूक्ष्मतमस्यांशस्य प्रतिपादनं क्रियते। व्याकरणस्य क्षेत्र सीमितमस्ति भाषाविज्ञानस्य व्यापकं यतो हि तस्य सम्बन्धोऽनकासु भाषासु वर्तते। अतः पाणिनीय व्याकरणं यदिशरीमस्ति तर्हि भाषा-विज्ञानं नेत्रमिति वक्तुं शक्यते।[221] तथापि पाणिनीयव्याकरणे शिक्षाशास्त्रे च भाषाविषयका ये सिद्धान्ताः प्रतिपादिता तेषां सिद्धान्तानाम् ऊनविंशशतकस्य उत स्वातन्त्र्योत्तरकालस्य भारतीयै पाश्चात्यैः भाषावैज्ञानिकैः बहुधा चिन्तनं मन्थनं विमर्शञ्च कृत्वा पाणिनीयव्याकरणस्य भाषाविज्ञानदृष्ट्यापि महत्त्वमङ्गीकृतमिति मया उपर्युक्तविवेचनेन स्पष्टितम्। तथापि भाषाविषयका केचन सिद्धान्ताः आधुनिकभाषावैज्ञानिकैः प्रतिपादिताः तान् सिद्धान्तान् भाषाविज्ञानस्यमौलिकवैशिष्ट्येनाप्यङ्गीकरणे का हानि इत्यलं विस्तरेण।

2. स्वातन्त्र्यात्परं व्याकरणशास्त्रमधिकृत्य संस्कृतभाषायां वा संस्कृतेतरभाषायां विरचितानां प्रमुखग्रन्थानाम् (धातु-शिक्षा-उणादि-सूत्र-समास-लिङ्गग्रन्थानाम्)

अकारादिक्रमेण संक्षिप्तपरिचयः वैशिष्ट्यञ्च ।

1. 'अष्टाध्यायी पदानुक्रमकोशः

प्रणेता अवनीन्द्र कुमारः (हिन्दीभाषायाम्)

प्रकाशनम् 2003 ख्रिस्ताब्दे, परिमल. प्र. दिल्ली

अवनीन्द्रकुमारेण विरचितेऽस्मिन् कोशे वैशिष्ट्यं दरीदृश्यते। अस्मात् कोषात् पूर्वमपि कत्रेमहोदयेन सम्पादितः पाणिनिकोषो विद्यते तथा च अनुक्रमणिकाः विद्यन्ते। परन्तु कोषस्यास्य तिस्रो विशिष्टताः सन्ति । तद्यथा-

(i) अस्मिन् कोषे न केवलं पदानि (अपितु) प्रत्युत तस्य सर्वाणि व्याकृतानि रूपाणि सन्दर्भेण सह प्रदत्तानि सन्ति।

---

221 भाषाविज्ञान एवं भाषा शास्त्र डॉ. कपिलदेव द्विवेदी, वि.वि. प्रका. वाराणसी, 2002

(ii) प्रत्येकेन सन्दर्भेण सह सूत्रस्याखिलमर्थमपि प्रदत्तमस्ति ।

(iii) यत्र समासेऽपि किञ्चित् पदमायाति तर्हि तस्यापि अपोद्धारः कृतः। इत्थं कोषोऽयं बहुप्रामाणिक उपयोगी चास्ति ।

2. अष्टाध्यायी सूत्रार्थप्रकाशिता

एकविंशशतकस्याचार्यो डॉ. सुरेश्वर झा महोदयः कामेश्वरसिंह दरभंगा सं. विश्वविद्यालय-दरभंगा, बिहारराज्येऽध्यापनरतोऽस्ति वर्तमाने। अयं अष्टाध्यायीग्रन्थमाश्रित्य 'अष्टाध्यायी सूत्रार्थप्रकाशिका इत्याख्यं ग्रन्थं विरच्य तस्य सम्पादनकार्यमपि कृतवान्। अस्य प्रथमसंस्करणस्य प्रकाशनम् 2004 ख्रिस्ताब्देऽभवत्।

अष्टाध्यायी सूत्रार्थप्रकाशिका ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं महत्त्वञ्च-

महाभाष्यस्य पश्पशाह्निके पतञ्जलिना सूत्राणां व्याख्यानाय वृत्तिग्रन्थानाम् आवश्यकताविषये एवमुक्तम्-'न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम् वृद्धिः, आत् ऐच इति। किं तर्हि ? उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम् वाक्याध्याहारः इत्येतत्समुदितं व्याख्यान भवति।[222] इति महाभाष्यानुसारेण सूत्राणामर्थबोधः केवलं पदच्छेदेनैव न भवति, अपितु उदाहरणेन, प्रत्युदाहरणेन, सूत्रान्तरे दृष्टानां पदानाम्, समुचितक्रियायाश्च तत्रानयनेन भवति। महाभाष्योक्त-वचनस्यपूर्तिः अष्टाध्यायीमधिकृत्य विरचितोऽयं ग्रन्थः करोति। अस्मिन् वृत्तिग्रन्थे मध्यभागे मूलसूत्रम्, तस्यावृत्तिः, उदाहरणं च विद्यते, सूत्रार्थबोधनाय अपेक्षामनुसृत्य सूत्रस्थपदानाम्, उदाहरणानां च विवरणमपि प्रस्तुतमस्ति। यत्र प्रत्युदाहरणेन सूत्रस्यार्थः स्फुटतरः भवति, तत्र प्रत्युदाहरणानि

---

222 महाभाष्य-पश्पशाह्निकः

प्रदर्शितं ग्रन्थकारेण। सूत्रार्थकरणे सहायकानाम्, प्रसिद्धप्रयोगसाधकानाञ्च वार्तिकानां समावेशमकरोत् ।

ग्रन्थाध्येतृणां सोविध्याय मूलसूत्राद् दक्षिणभागे कस्य कस्य पदस्यानुवृत्तिर्भवति, इत्यस्य निर्देशेन सहैव अनुवृत्तेरवधिश्च तत्र सूत्रसंख्यारूपेण निर्दिष्टोऽस्ति। वामभागे अनुवृत्तानां पदानां निर्देशेन सह यस्मात् सूत्रात् तानि पदानि अनुवर्त्यन्ते तेषां सूत्रसंख्याऽपि निर्दिष्टा विद्यते। ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्ययः परश्च, धातोः', 'तद्धिताः', असिद्धयदत्राभात्, पूर्वत्रासिद्धम् इत्यादीनामनुवृत्तानां दीर्घावधिकाधिकृतपदानां निर्देशः प्रकरणानुसारेणैव ग्रन्थकारेण विहितः। काशिकादिग्रन्थेषु कतिपयानि वार्तिकानि, गणसूत्राणि च मूलसूत्ररूपेण प्रक्षिप्तानि सन्ति तेषां समादेशो वार्तिकरूपेण, गणपाठस्य सूत्ररूपेण वा ग्रन्धकारेण कृतः। काशिकावृत्तेः यानि सूत्राणि अस्याम् अष्टाध्यायी सूत्रार्थ-प्रकाशिकायां मूलसूत्ररूपेण न समावेशितानि तानि निम्नलिखितानि सन्ति[223]-

1.	वृद्धश्च पूजायाम्	-	4.1.196
2.	यूनश्च कुत्सायाम्	-	4.1.197
3.	कौपिञ्जल-हस्तिपदादण्	-	4.3.132
4.	आथर्वणिकस्येक लोपश्च	-	4.3.133
5.	अधि शीर्षः	-	6.1.62
6.	नित्यमाम्रेडिते डाचि	-	6.1100

---

223 अष्टाध्यायीसूत्रार्थप्रकाशिकायां सम्पादकीय डॉ. सुरेश्वर झा विरचितो लेखः।

7.	अभ्यासव्यवायेऽपि	-	6.1.136
8.	कारस्करो वृक्षः	-	6.1.156
9.	आत्मनश्च पूरणे	-	6.3.6
10.	एति संज्ञायामगात्	-	8.3.99
11.	नक्षत्राद्वा	-	8.3.100

एषु 'कारस्करो वृक्षः' (6.1.156) इति वचनं पारस्करादिगणे (सूत्रसंख्या-6.1.153) पठित विद्यते, एति संज्ञायामगात् (8.3.99) नक्षत्राद्वा (8.3.100) इति वचनद्वयं च सुषामादिगणे (सूत्रसंत्र्या 8.3.68) पठितमस्ति । अन्यानि च वार्तिककारवचनानि सन्तीति तत्तत्सूत्राणां प्रदीपेन, पदमञ्जर्या, महाभाष्येण, अन्यैश्च प्रमाणिकैः ग्रन्थैः स्पष्टीभवति ।

अष्टाध्यायी सूत्रार्थप्रकाशिकायां सूत्रार्थप्रकाशनेऽपेक्षितानां काशिका पदमञ्जरी-न्यासादिग्रन्थेषूपलब्धानां वचनानामपि आवश्यकतानुसारं संग्रहो दृश्यते। क्वचित् तु तत्तदग्रन्थानां नामोल्लेखमपि ग्रन्थकारः डॉ. सुरेश्वर झा महोदयोऽकरोत् ।

अष्टाध्यायी जिज्ञासवोऽस्या वृत्त्याः साहाय्येनाल्पेन कालेन अष्टाध्याया आद्यन्तः सरलतया अर्थज्ञानपूर्वकमवगन्तुं शक्ष्यन्ति नात्र संशयः। तत्र तत्र अनुवृत्तानां पदानाम्, उदाहरणानाम्, यथापेक्ष प्रत्युदाहरणानां च निर्देशेन सूत्रस्थदुबोर्धपदानां, यथापक्षेम् उदाहरणानां विवरणेन च सूत्रार्थ सरलतया अवगन्तुं शक्यन्ति जिज्ञासवः इति मम विश्वासः ।

3. त्रियनयनभाष्यम्

प्रणेता आचार्य बच्चूलाल अवस्थी 'ज्ञान'

आचार्यबच्चूलालावस्थिमहाभागेन विरचितं भगवानपाणिनिकृत पाणिनीयशिक्षाया वृद्धपाठे त्रिनयनसज्ञकोऽयं प्रथमभाष्यमस्ति यतोहि त्रिनयनभाष्यात् पूर्व विलिखिता कापि टीका नैव समुपलभ्यते। भाष्यस्यास्य प्रकाशनं मध्यप्रदेशस्थ कालिदासाकादम्या अभवत्। पाणिनीय सूत्रपाठात्परं यावद्महत्त्व महाभाष्यस्यास्ति तथैव पाणिनीय शिक्षाया परं तावद्महत्त्वं त्रिनयनभाष्यस्यास्ति । अर्थात् भाष्यमिदं न तु टीकेति।

अस्य शैली तथैव शोभना यथा महाभाष्यस्यास्ति। यथा महाभाष्यकार आक्षेपभाष्ये प्रश्नं कृत्वा समाधानभाष्ये तस्योत्तरं यच्छति तद्वतात्र।[224] तद्यथा-

महाभाष्ये- केषां शब्दानाम् ? लौकिकानां वैदिकानाञ्च सिद्धशब्दस्य

तथैवात्र - कतिसंख्या वर्णाः? त्रिषष्टिश्चतुः षष्टिर्वा

कुत्र ते प्रयुज्यते ? प्राकृते संस्कृते चापि।

कास्ता गतयः ? ओभावो विवृतिः शकारो.

कदा? स्थितिविशेषेषु ।

केषु स्थितिविशेषेषु ? यदा 'औ' इत्युच्चार्यते।

कथं भूतः ? दन्तमूल्यः ।

के ते ? उदात्तश्चानुदात्ताश्च स्वरितश्चेति ।

---

224 सं. राइटिंग इन डिपेनडेन्ट इंडिया-पृ 119-117

आचार्येण नैषधस्य नारायणी टीकाया इव खण्डान्वयस्याधिकमा श्रयेणेताद्वशी रचना कृता यत्र प्रत्यक्षरं स्पष्टं भूत्वा स्वार्थ विवृतं करोति। पाणिनीयशिक्षाया वृद्धपाठे एकादशवर्गेषु विभक्तेषु षष्टिश्लोकेषु यत्रकुत्रापि पूर्वापरसम्बन्धाभावो दृश्यते तत्र बच्चूलालमहोदयः स्वीयावतरणिकया संयुक्तवान्। चतुर्दश पञ्चदश-श्लोकयोर्मध्ये स्पष्टसम्बन्धस्याभावे चतुर्दशश्लोकस्यान्ते अवतरणिकया पञ्चदशश्लोकेन सह तारतम्यं स्थापयति । तद्यथा- ननु गङ्गोदकमित्यादिषु विसर्गप्रसङ्ग विनापि सन्धौ भावो दृश्यते। कथं ज्ञायेतयदयमोकारो विसर्गस्येति। तदाह-

यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि परं पदम्।

स्वरान्तं तादृशं विद्याद् यदन्यद् व्यक्तमूष्मणः ।।

तथैव प्रथम द्वितीय-श्लोकयोर्मध्येऽवतरणिकादृष्ट्या ननु लोके लोकिकैर्वेदे वैदिकैरासैर्यथा शब्दा उच्चार्यते तथा शिष्या अप्युच्चारयेयुः। शिक्षाप्रवचनस्य प्रयोजनं नैव लक्ष्यत इति प्रयोजनं मनसिकृत्याह-

प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।

पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ।।2।।[225]

भाष्येऽस्मिन् पदस्य वा पदांशस्य चिन्तनं कृतम्। तद्यथा प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा संस्कृतेन सह प्राकृतशब्दस्य प्रयोगः जनसामान्ये प्राकृतभाषायै व्यवहृतं परन्त्वस्मिन् भाष्ये- 'प्राकृतमिह खलु वैदिकवचः तत्र हि व्याकरणशास्त्रीयाः संस्काराः न प्रभवन्तीति कृत्या प्रकृत्यैव निष्पन्नम् इत्युक्तम्। अस्यैव श्लोके चापि पदस्य प्रयोजनं स्पष्टयति - **'यमाः संस्कृते न प्रयुज्यन्ते'** इति मनसिकृत्य चापीत्युक्तम्।

---

225 सारस्वत सङ्गम् (घाघरा से शिप्रा) सम्मान सुमनोञ्जलिं पृष्ठ-275 तः-281, संस्करण 2000 ख्रीष्ट, कालिदास अकादमी।

तथैवान्यानिपदानि - द्विरोष्ठयो तु विगृह्णीयाद्।

तदा 'ज्ञान' महोदयः - शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । ओष्ठ्य इति स्वार्थे य प्रत्ययः। औष्ठावित्यर्थः तथा प्रसिद्धमपि

शब्दार्थ स्पष्टयति - शब्दोऽर्थः प्रयोजनं यस्य स शब्दार्थः। वर्गाणां द्वितीय-चतुर्थ-पञ्चमवर्णाः मिश्रवर्णा भवन्ति इति स्पष्टं करोति भाष्यकारः। चतुर्थ व्यञ्जनेषु परश्रुति ह्कार भवति तद्यथा -

½ ग् + ½ ह् = घ्

½ ज् + ½ ह् = झ्

½ ड् + ½ ह् = ढ्

½ द् + ½ ह् = ध्

½ ब् + ½ ह् = भ्

अर्थात् वर्गाणां चतुर्थाक्षरा ह्वर्णस्य संयोगेन निष्पन्ना भवन्ति। परन्तु द्वितीयाक्षरेषु पूर्वाः पराश्च श्रुतयः इत्थं सन्ति -

½ क् + ½ क् = ख्

½ च् + ½ श् = छ्

½ ट् + ½ ष् = ठ्

½ त् + ½ स् = थ्

½ प् + ½ प् = फ्

व्यञ्जनं तु अर्धमात्रिकं भवति, अत्र पूर्वा श्रुतिः चतुर्थांशमात्राया भवति तथैव परा श्रुतिश्चापि चतुर्थांशमात्रा युक्ता भवति। ज-ब-ग-ड-द चेति तृतीयाक्षरेषु अनुस्वार-श्रुति-संयोगेन ञमङणन वर्णा निष्पन्ना भवन्तीति ।

अस्मिन् भाष्येऽन्यान् शिक्षाग्रन्थान् विलोड्य पाणिनेः सर्व कथ्यं प्रकाशितम्। भाष्येणानेन व्याकरणवाङ्मयस्थ महती समृद्धिर्जाता। अस्य चिन्तामणिनाम हिन्दी भाष्यामपि श्रीबालकृष्णशर्मणा कृतम् यदस्मिन्नेव संलग्नं वर्तते ।

4. वृहद्धातुकुसुमाकरः

प्रणेता पं. हरेकान्त मिश्रः

मिथिलावयवजरिसो निवासि पं. हरेकान्तशर्म आधुनिक वैयाकरणेषु अन्यतमोऽस्ति। कामेश्वरसिंह दरभंगा सं.वि. विद्यालये, दरभंगा-बिहारमण्डलेऽध्यापनरतोऽयं बहद्धातुकुसुमाकरः नामाख्यो ग्रन्थो विलिखितवान्। ग्रन्थोऽयं टिप्पण्यादिविभूषित-ण्यन्त-सन्नन्त-यङन्त यङलुगन्तभावकर्म-कृदन्तरूपसहितार्थसकलधातुरूपाणां सङग्रहस्य रूपे नूतनोऽस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे यानि धातुरूपाण्युपस्थापितानि स्थाने स्थाने विषमस्थलटिप्पणीमिश्च समलङ्कृतानि तानि धातुरूपावबोधाय पर्याप्तसहायकानि सन्ति नात्र संशयः। अनेन ग्रन्थेन पं. हरेकातमिश्रः संस्कृतवाङ्मयमित्तिनिर्माणे एकेष्टकासमुपस्थापितेति वक्तुं शक्यते।

बृहद्धातुकुसुमाकरस्य वैशिष्ट्यम् -

क्रियारहितवाक्यं नास्ति' इति जगदीशतर्कालंकारः शब्दशक्तिप्रकाशिकायमलिखत्। अतश्च धातुरूपज्ञानं सर्वेषां विशेषतः सुकुमारमतीनामतीवावश्यकमस्ति । परिशीलितव्याकरणागमानामपि विदुषां चेतसि सर्वदा सर्वसूत्राणामनिट्कत्वादिधर्मैः सुधीभिरपि अस्य धातोरस्मिन् प्रत्यये परे इदं रूपमिति तर्हि जिज्ञासोदैति यत्कथं ज्ञायेत। अतः जिज्ञासानां शान्तयेऽस्मिन् ग्रन्थे

सूत्रानुसारेण परिनिष्ठितानि पाणिनिनिर्दिष्टसकलधातूनां कृदन्तसहितानि रूपाणि प्रदर्शितानि तानि चावलोक्य यस्य धातोर्यस्मिन् प्रत्यये परे यथारूपं भवतीत्याल्पश्रमेन विज्ञातुं शक्यन्ते जिज्ञासवः ।

ग्रन्थकारेण हरेकान्तमिश्रेण सिद्धान्तकौमुद्यनुसारेणात्र लडादिषु रूपं प्रदर्शितम्। कृदन्तान्तु प्रसिद्धानामेव धातूनां रूपं प्रदर्शितम्। विपुलप्रमाणान्यनुसन्धाय प्राच्यनव्यग्रन्थकाराणामाशयमपि निरीक्ष्य परिशोधितमार्गेण टिप्पणादि-लेखनेन सह सकर्मकाकर्मकत्वमधिकृत्य अनुमोदितप्रकारमपि ग्रन्थकारोऽस्मिन् ग्रन्थे प्रदर्शितवान् ।

"धातोरर्थान्तरे वृत्तेः धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात्।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया।।"[226]

इति वाक्यपदीयोक्तदिशा सकर्मकस्यैव धातोरर्थान्तरे वर्तमानात् धात्वर्थे कर्मण उपसङ्ग्रहात्, प्रसिद्धेः कर्मणः अविवक्षातश्चाकर्मकत्वमुक्त-मनुसृत्य तत्र तत्र धात्वर्थाः लोके तेषां प्रयोगाणामालोडनपुरस्सरं ग्रन्थेऽस्मिन् ग्रन्थको प्रतिपादिताः । एवमेव फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः' इति कथनमालोच्य सकर्मकत्वमकर्मकत्वञ्च निरूपितम्। जनो लोके प्रतितिव्यवहार-निर्वाहायैव वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति निश्चप्रचम्। वाक्यार्थबोधसम्पादनायैव महाविदुषा गदाधरभट्टाचार्येण प्रत्ययार्थविचारोऽतिप्रसिद्धो व्युत्पत्तिवादः प्रकृत्यर्थविचारपरः शक्तिवादश्च विरचितः । शास्त्रैकविचारनिपुणाः पक्षपातहीनाः पण्डितप्रवराः जानन्त्येव। एवञ्च कीदृशं वाक्यं भवेदिति यदा विचारपथमागच्छति तदा सुप्तिङन्तचयो वाक्यमिति स्मृतिगोचरं भवति। यदा वाक्यप्रयोगे यदि तिङन्तस्य प्रयोगो न भवति तदा तद्वाक्यं चमत्कृत्याधायकं न गण्यते। सनादिप्रत्ययवशान्निष्पन्नानि रूपाणि येषां झटिति संस्मरणारूढानि न भवन्ति तेषां कृते तु ग्रन्थे विशेष प्रयासो दरीदृश्यते।

---

226 वृहद्धातुकुसुमाकर-भूमिका पं. हरेकान्त मिश्र

भाषाणामैकाधिक-सुप्तिङोचयो वाक्यात्मा। तत्र वाक्येषु सुबन्तानां बाहुल्येन तत्पदज्ञानमेव प्रधानसम्पादनतामर्हति। तथापि तेष्वपि सुबन्तेषु धातुजशब्दानामेवाधिक्यात् प्रथमतो धातुरूपज्ञानं तदर्थज्ञानं तच्छशब्दज्ञानञ्च स्मरणीयम् ।

3. 'स्वातन्त्र्यात्परं व्याकरणशास्त्रमधिकृत्य प्रमुखानां संस्कृतग्रन्थप्रणेतॄणां ग्रन्थैः सह अकारादिक्रमेण प्रणीता सूची

ग्रन्थकाराः	ग्रन्थाः	प्रकाशकः	प्रकाशन -वर्षम्
अभ्यंकर, के.वी.	'द. वाक्यपदीय सम प्रोबलम्स'	भ.ओ.री. इन्स.. पूना,	1982
आचार्य, रामदयालु	हिन्दी-संस्कृतधातुकोषः	सं. सेवा सं. दिल्ली	प्र.स. 1985
अरोरा, डॉ. सुरेशः	अनुबन्धः विमर्शः (पाणिनीये व्याकरणे)	लक्ष्मीबाई महानिर्माण प्रकाशकः दिल्ली	प्र.स. 1985
अभ्यंकर, काशीनाथः	व्याकरणमहाभाष्य-कील्होर्न (जर्मनी) संदर्भग्रन्थनिदर्शनैः टिप्पणीभिश्च परिष्कृतम्'	भ. ओ. रि. इन्स्, पूना	तृ.सं. 1965 च.स. 1996
उप्रैती. पं. थानेशचन्द्रः	प्रवेशकः	परिमल प्रका, दिल्ली	1992

कुमारः, अवनेन्द्रः	'अष्टाध्यायी पदानुक्रमकोशः	परिमल प्र. दिल्ली	प्र.सं. 2003
क्रमदीश्वरः	संक्षिप्त-व्याकरणम्	भा.वि. प्रका., दिल्ली	प्र.स. 2003
काले, एम. आर.	'ए हायर संस्कृत व्याकरण	ओरि बुक सेन्टर, दिल्ली	प्र.स. 2004
गुप्त, सुरेन्द्रनाथदास,	द महाभाष्य ऑफ पतञ्जलि	मुन्शीराम मनोहरलाल, वाराणसी	प्र.स. 1991
चतुर्वेदी, चक्रवर्ती जगदीश	पदपदार्थ विभाग परिशीलनम्	किशोर विद्या निके. दिल्ली	प्र.स. 1980
चतुर्वेदी, चक्रवर्ती श्रीरामाधीन	'संस्कृत-भाषा-विज्ञानम्	चौख वि. भवन, वाराणसी	प्र.स. 1963
चौधरी, डॉ. अर्कनाथः	'मध्यकौमुदीमध्यमनोरमा पूरणी व्याख्या	जयपुरम्	1983
जोशी, एस. डी.	'अष्टाध्यायी ऑफ पाणिनि भाग-1 तः 10	सा. अकादमी	जोशी, एस. डी.

झा. डॉ. कालीकान्तः	मध्यकौमुदी-सीतासावित्री व्याख्या	वाराणसी	1986
झा. डॉ. नरेशः	अष्टाध्याय्या 'शान्ति' सं. हिन्दी व्याख्या	चौ.सु.भा.प्र. वाराणसी	प्र.स. 2006
झा. डॉ. बोधकुमारः	वैयाकरण सिद्धान्तदिग्दर्शनम् (षट्पटलात्मकम्)	रचना प्रकाशन, जयपुर	प्र.स. 2006
झा. डॉ. मुनीश्वरः	संस्कृत व्याकरण (डब्ल्यू, डी. ह्विटने महोदयेन विरचितस्यानुवादकः)	उ.प्र.हि.ग्र. अकादमी लखनऊ	प्र.स. 1971
झा. डॉ. वेद्यनाथः	'इन्दुकला' प्रौढमनोरमाया हिन्दी व्याख्या	रचना, प्रका. जयपुर	प्र.सं. 2005
झा, डॉ. सुरेश्वरः	'अष्टाध्यायी सूत्रार्थ प्रकाशिका' (अष्टाध्यायीमधिकृत्य विरचितो ग्रन्थः)	का. सि.द.सं.वि.वि. दरभंगा, बिहार	
झा, डॉ. हरिरः (रा.पु. सम्मानितः)	1. संस्कृत प्रवेशिका-प्रथमभागः 2. संस्कृत प्रवेशिका-द्वितीयभागः	पुरी	
झा. पं. मणिनाथः	ज्ञापकादर्शः (पाणिनीय व्याकरणे ज्ञापकानां परिशीलनम् ।)	का.सि.द.सं.वि.वि. दरभंगा बिहार	

झा. बि. एन.	संस्कृतव्याकरणस्य 'ए ग्लिमपस ऑफ द ऑफ संस्कृत (आंग्लभाषायाम्)	डिवाइन प्रका. वाराणसी	प्र.स. 1978
झा. रामचन्द्रः	1. लघुसिद्धान्तकौमुदी व्याख्या 2. मध्यसिद्धान्तकौमुदी व्याख्या 3. अनुवाद कौमुदी	दरभंगा वाराणसी वाराणसी	1982 1982 1982
झा. शशिनाथ	प्रयोग पल्लवः'	दरभङ्गा	1983
झा, शंकरजी,	व्याकरणतत्त्वमंजरी (ग्रन्थः)	इशदपुर, मधुबनी	1986
झा. सुरेन्द्रः	भट्टोजिदीक्षितेन नागेशभट्टेन च प्रतिपादितानां वैयाकरणसिद्धान्तानां तुलनात्मकमध्ययनम्	नाग पब्लिशर्स, दिल्ली	प्र.सं. 1998
डॉ. मंगलरामः	संस्कृत व्याकरण की दार्शनिक मीमांसा	राज. ग्रन्थागार, जोधपुर	प्र.स. 1995
नरसिंह्माचार्यः एम.एस.	'महाभाष्यप्रदीपव्याख्यानानी (प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे 8-6 आह्निके)		
त्रिपाठी आ. श्रीरामप्रसादः	1. शब्दशास्त्रीयवृत्तिविमर्शः (डॉ. प्रस्तावनया समलङ्कृतः) 2. सिद्धान्तचिन्तामणि	सं.सं.वि.वि., वाराणसी चौख वि.भ. वाराणसी	1997 प्रस 1991

त्रिपाठी, डॉ. तीर्थराज	'पदमञ्जर्याः पर्यालोचनम्'		
त्रिपाठी, डॉ. बनारसी	'ऋग्वेदीय सुबन्तपदों का व्युत्पत्ति चिन्तन	भावना प्रकाशन, दिल्ली मदास प्रिन्टर्स	प्र.स. 1981-1990
त्रिपाठी, डॉ. विजय	'समासवृत्तिः विमर्शः	सं.सं.वि.वि., वाराणसी	1991
त्रिपाठी, डॉ श्रीधरः	'लिङ्गवचनविचारः	म.वि.पी., दरभंगा, दिल्ली	1990
त्रिपाठी, डॉ. सुजाता	पाणिनीय धात्वधिकार समीक्षा'	नाग पब्लिशर्स, दिल्ली	प्र.सं 2005
त्रिपाठी, रामशरणः	'कौमुदीकथाकल्लोलिनी'	चौख.वि.भ वाराणसी	प्रेस 1961
पण्डितः ईश्वरचन्द्रः	1. अष्टाध्याय्या चन्द्रलेखा' हिन्दी व्याख्या 2. काशिकावृत्तेः सोमलेखा- हिन्दी व्याख्या	चौ.सं. प्रति. दिल्ली काशिकावृत्तेः सोमलेखा हिन्दी व्याख्या	प्र.स 2004 प्रस. 2005
पादी, डॉ. किशोरचन्द्रः	'पाणिनीयव्याकरणे योगविभाग विमर्शः	भा. बुक. कार्पो दिल्ली	

भट्टाचार्य पं. श्री मनुदेवः	व्याकरणमतोन्मज्ज व्याख्यात्मक वृहदवैयाकरणभूषणम् 'रूपाली' टिप्पणी परिशिष्टादिभिर्विभूष्य सम्पादितम्	चौ. अमर.भा. प्र. वाराणसीः	प्र.सं. 1985
भण्डारे, वी. एन.	'संस्कृतसभाषणस्य प्रवृत्तिः पाणिनि च' (संस्कृत स्पीच हेबिट एण्ड पाणिनि आंग्लभाषायाम्)		प्र.स. 1986
माधवाचार्य, सेतु	श्रीव्यासपाणिनिगावनिर्णय (डॉ. एन. एस. रामानुजताताचार्येण एवं लक्ष्मीन्नरसिंहेन च सम्पादितः)	रा. रु. वि., तिरूपतिः	प्र.स. 1992
मिश्र, डॉ. गोपबन्धुः	कृत्-प्रत्ययविश्लेषण	सं. प्रसार परि. आगरा	प्र.सं. 2005
मिश्र, डॉ. जयन्तः	1. संस्कृतव्याकरणोदयः 2. संस्कृतव्याकरणसार 3. निबन्धकुसुमाञ्जलिः	दरभंगा, बिहार	
मिश्र, डॉ. शोभाकान्तः	'शब्दार्थ तत्त्व' (हिन्दी भाषायाम्)	बि.हि.ग्र. अका. पटना	प्र.स. 1986
मिश्र, पं. हरेकान्तः	बृहद्धातुकुसुमाकरः	चौख.वि.वि. वाराणसी	-

मिश्रः श्रीमुरलीधरः	रश्मि टिप्पणी प्रक्रिया कौमुद्यायाः	सं.सं.वि. वाराणसी,	प्र.स. 1977
मुनि, लाव्यविजयसुरि	धातुरत्नाकर	परिमल प्रकाशन, दिल्ली	-
यज्यः श्रीनिवासः	स्वरसिद्धान्तचन्द्रिका	रा.सं.वि.पी तिरूपति, (प्र.सं. 1९36)	पुनर्मुद्रण 1983
वेदालङ्कार, प्रो. भीमसिंहः	'विद्यानिधि (नवाहिन्क) हिन्दी व्याख्या व्याकरणमहाभाष्यस्य	चौ.सु.भा. वाराणसी	प्र.स. 1983
वेदालङ्कार, डॉ. रघुवीरः	'ज्योतिषमती' हिन्दीव्याख्या सहिता 'विशेष इत्यनेन च विभूषिता काशिका	प्राच्य विद्या प्रति. दिल्ली	प्र.सं. 1997
शर्मा, गोविन्दप्रसादः	श्रीधरमुखोल्लासिनी-लघुकौमुद्यायाः व्याख्या	चौ. सु.भा. वाराणसी	प्र.स. 2007
शर्मा, झा कृष्णकुमारः	'उपसर्गरहस्यम्'	रामबाग, कानपुर	प्र.स. 1983
शर्मा, डॉ. अमिता	ज्ञापकसमुच्चयः	नाग प्रकाशक	1995

शर्मा, डॉ. जयकान्तसिंह	कालिदासीया तद्धितान्तरमणीयता	अमर ग्र. पब्लि. दिल्ली	प्र.स. 2003
शर्मा, डॉ. महेशदत्तः	काशिकावृत्तिवैयाकरणसिद्धान्त-कौमुद्यो' तुलनात्मकमध्ययनम्	सं. प्रगताध्ययनकेन्द्रम , पुण्य पत्तनम्, बिहार	प्र.स. जून 1974
शर्मा, डॉ. रमणकुमारः	शब्दशक्तिविमर्शः	तरूण ऑफसेट प्रि	प्र.स. 2001
शर्मा, डॉ. श्रीकृष्णः	'वृत्तिः मीमांसा'	राज. ग्रन्था. जोधपुरम्	प्र.स. 1991
शर्मा पं. कृष्णकुमारः	'उपसर्ग रहस्यम्	रामबाग, कानपुर	1983
शर्मा, रामनाथः	द अष्टाध्यायी ऑफ पाणिनि	हावर्ड, यू.एस.ए.	1987
शास्त्री, चारूदेवः	1. ए आर्ट ऑफ संस्कृत ट्रांसलेशन (आंग्लभाषायाम्) 2. मिरर टू संस्कृत यूजेज' (आंग्लभाषायाम्)	मोती. बना. वाराणसी मोती बना. वाराणसी	प्र.स. 1970 प्र.स. 1970
शास्त्री, डॉ. नरदेवः	'पाणिनीयशब्दार्थसम्बन्धसिद्धान्तः	प्रा.वि. प्रति. दिल्ली	प्र.स. 1987

शास्त्री, डॉ. रामशरणः	'पाणिनीयव्याकरणशास्त्रे वैशेषिकतत्त्वमीमांसा'	दिल्ली विश्ववि. दिल्ली	प्र.स. 1976
शास्त्री, डॉ. ज्ञानप्रकाशः	पाणिनिप्रत्ययार्थकोशः तद्धित प्रक.	परि. प्र. दिल्ली.	प्र.स. 2004
शास्त्री, श्री गौरीनाथः	लिङ्गवृत्तिविचारः	वाराणसी	1982
शास्त्री श्री वैद्यभीमसेनः	1. लघुसिद्धान्तकौमुदी-भैमी व्याख्या (स्त्रीप्रत्ययपर्यन्त षड्भाग) 2. अव्यय-प्रकरणम्-भैमी व्याख्या 3. न्यास-पर्यालोचनम् काशिका की व्याख्या 4. वैयाकरणभूषणसार-भैमीव्याख्या (धात्वर्थप्रकाशः) 5. बालमनोरमा भ्रान्ति दिग्दर्शनम्	भैमी प्रकाशन, दिल्ली भैमी प्रकाशन, दिल्ली भैमी प्रकाशन, दिल्ली भैमी प्रकाशन, दिल्ली भैमी प्रकाशन, दिल्ली	
शुक्ल, आ. रामयत्न	व्याकरणदर्शने सृष्टिप्रक्रिया विमर्शः	शिवमुद्राणालयः. बनारस	प्र.स. 2004

शुक्ल, डॉ रामकिशोरः	व्याकरणशास्त्रे लौकिकन्यायामुपयोगः	सं.सं.वि.वि., वाराणसी	1992
शुक्ल, डॉ. श्रीप्रकाशः	पाणिनीय व्याकरणे एवं अग्निपुराणों में निरूपित व्याकरण	जे. पी. पब्लि. हाऊस	प्र.स. 1997
शुक्ल, पं. श्री सूर्यनारायणः	पाणिनीयव्याकरणे वादरत्नम्	चौ.सं.सी.औ., बनारस	प्र.स. 1986
सोमयाजुलु, के.वी.	वाक्यपदीयस्थसाधनसमुद्देशविमर्शः (ममालोचनात्मकमध्ययनम्)	अमर ग्र. पब्लि. दिल्ली	प्र.स. 2002

(इति षष्ठोऽध्यायः)

❖ ❖ ❖